

Quick scan

Duurzaam Inkopen bij provincies en gemeenten

januari 2015

auteur: ir. H.W. Remmers

De Groene *Zaak*
ondernemers voor een duurzame economie

In Samenwerking met:

 de natuur en
milieufederaties

Inhoudsopgave

Voorwoord		3
Samenvatting en conclusies		5
Hoofdstuk 1	Waarom deze evaluatie?	7
Hoofdstuk 2	Bevindingen	10
	2.1 Beleid duurzaam inkopen	10
	2.2 Eigen organisatie	13
	2.3 CO ₂ -Prestatieladder en Green Deals	15
	2.4 100% duurzaam inkopen?	17
	2.5 Niet-duurzaam inkopen	17
	2.6 Best practices duurzaam inkopen	18
	2.7 Aanbevelingen van provincies en gemeenten	20
Hoofdstuk 3	Aanbevelingen	22
Bijlage 1	Toelichtingen van gemeenten	26
Bijlage 2	Toelichtingen van provincies	36
Bijlage 3	Lokale Duurzaamheidsmeter 2013/2014	48
Bijlage 4	Geraadpleegde inkopers bij provincies en gemeenten	56
Bijlage 5	Ranking	57
Bijlage 6	Methode	60
Bijlage 7	Vragenlijst	61

Voorwoord

Zo duurzaam mogelijk inkopen is van cruciaal belang, zowel voor bedrijven als overheden. Het stimuleert duurzame economische groei, innovatie en het helpt milieu en sociale doelen te realiseren. Vanaf 1 januari 2015 hebben alle overheden de verantwoordelijkheid op zich genomen om 100 procent duurzaam in te kopen: van catering en ICT tot wegen, OV, elektrische auto's en gebouwen. Het inkoopvolume van overheden samen is jaarlijks 60 miljard euro, merendeels besteed door lagere overheden. Daarmee zijn overheden zeer belangrijke investeerders voor groene groei, een speerpunt van het kabinet. Gezien het belang is het dan ook cruciaal te weten hoe we vorderen. Omdat monitoring sinds 2010 niet meer plaatsvindt, hebben wij dit onderzoek gestart met 30 vragen over duurzaam inkopen bij tien provincies en tien grote gemeenten. Hoe duurzaam kopen zij in? En wie zijn de koplopers?

De door ons benaderde gemeenten en provincies hebben constructief en open meegewerkt aan het onderzoek, waarvoor wij hen dankbaar zijn. Het blijkt dat zij gemiddeld voor ruim negentig procent duurzaam inkopen. Met zo'n score kun je stellen dat de overheid goed op weg is. Toch is dit niet onze conclusie. Want te vaak wordt er duurzaam ingekocht op basis van verouderde en weinig onderscheidende minimumnormen. Ook is er sprake van een kloof tussen papier en praktijk omdat overheden onvoldoende controleren of de beloofde duurzaamheidsnormen wel gerealiseerd worden. Kortom: gemeenten en provincies moeten dus nog grote stappen zetten om daadwerkelijk 100 procent duurzaam in te kopen.

Om het duurzaam inkopen in Nederland verder te professionaliseren hebben wij met VNO-NCW, MVO Nederland en NEVI al in 2011 een advies aangeboden. Dit advies geeft overheden 11 sterke aanbevelingen waarmee zij beter gebruik kunnen maken van de innovatieve krachten in het bedrijfsleven. Hoewel het advies destijds is omarmd en overgenomen door kabinet en politiek, moeten we helaas concluderen dat deze aanbevelingen na vijf jaar nog nauwelijks uitgevoerd te zijn. Ook andere evaluaties bevestigen dat. Alle

inspanningen en goede bedoelingen ten spijt, moeten we concluderen dat overheden onvoldoende aandacht schenken aan duurzaam inkopen. Daarmee blijft een belangrijke impuls voor het verduurzamen van onze economie uit – een gemiste kans.

We hopen dan ook dat dit rapport aanleiding is voor het kabinet en de Tweede Kamer om duurzaam inkopen opnieuw (hoog) op de agenda te zetten. We doen daartoe wederom een aantal aanbevelingen, gebaseerd op de behoeften van het bedrijfsleven, zoals het professionaliseren van inkooporganisaties en het uitvoeren van een benchmark. Een overheid die haar totale inkoop-spend met haar volle gewicht innovatief duurzaam aanwendt, kan echt het verschil maken en het vliegwiel aan het draaien krijgen richting een duurzame economie. Volgens TNO kan Nederland zo 7 miljard euro verdienen en 50.000 banen erbij krijgen. De kennis is er, de instrumenten zijn er – nu gewoon doen!

Marga Hoek
Directeur De Groene Zaak

Samenvatting en conclusies

Deze evaluatie duurzaam inkopen brengt voor tien provincies en tien van de grootste gemeenten de stand van zaken in kaart met betrekking tot duurzaam inkopen en aanbesteden (einde 2014). Het betreft een quick scan die een indruk geeft van de prestaties van lagere overheden op een selectie van aspecten van duurzaam inkopen. Zo zijn zij onder meer bevraagd op het beleid, de inkoop voor de eigen organisatie, toepassing van de CO₂-Prestatieladder, deelname aan relevante Green Deals en is hen gevraagd voorbeelden te geven van zowel niet-duurzaam inkopen als best practices.

Op Overijssel na werkten alle provincies mee aan het onderzoek (Zeeland deels). De volgende grootste gemeenten zijn onderzocht: Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Tilburg, Breda, Groningen, Almere, Nijmegen en Haarlem. Amsterdam is wel gevraagd, maar koos ervoor niet mee te doen.

De belangrijkste conclusies van deze evaluatie luiden als volgt:

1. Lagere overheden kopen nog niet 100% duurzaam in

De meeste lagere overheden geven zelf aan nog niet 100% duurzaam in te kopen, ook al zou dat per 1 januari 2015 wel het geval moeten zijn. Alleen Almere, Groningen en Haarlem stellen dat zij volledig duurzaam inkopen. Gemiddeld kopen de 10 onderzochte provincies naar eigen schatting voor 93,5 procent duurzaam in en de 10 grote gemeenten gemiddeld voor 94,2 procent.¹

¹Er kon een keus gemaakt worden of 100 procent duurzaam wordt ingekocht, 90-99 of 80-89 procent. Als de keus viel op 80-89 procent werd uitgegaan van 84,5 procent en van 94,5 procent in geval van een keus voor 90-99 procent.

2. Duurzame inkoopcriteria, TCO en EMVI niet consequent toegepast

Iets meer dan de helft van de onderzochte provincies en gemeenten past in aanbestedingen consequent de principes toe van Total Cost of Ownership en EMVI voor milieu. Acht

gemeenten en zes provincies stellen dat duurzame inkoop-criteria concreet en transparant in *alle* aanbestedingstrajecten gehanteerd worden.

3. Geen duurzaamheidseisen voor diverse inkoopcategorieën

Lagere overheden kopen voor vele miljoenen producten en diensten in zonder duurzaamheidseisen te stellen. De inkoopcategorie waar het minst vaak duurzaam wordt ingekocht is de financiële dienstverlening. Drie provincies nemen MVO-eisen op in contracten met deze dienstverleners en zeven gemeenten.

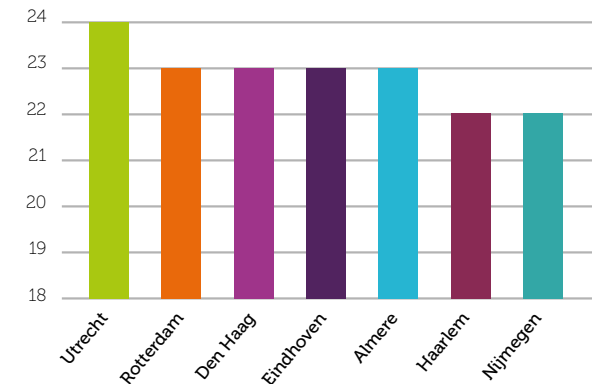
4. 'Groene stroom niet opgewekt in Nederland

Opvallend is dat drie gemeenten en vier provincies groene stroom inkopen die niet bijdraagt aan CO₂-reductie omdat deze via certificaten wordt ingekocht bij bestaande waterkrachtcentrales in (veelal) Noorwegen. Steeds meer lagere overheden onderzoeken wel hoe zij meer regionaal opgewekte groene stroom kunnen inkopen.

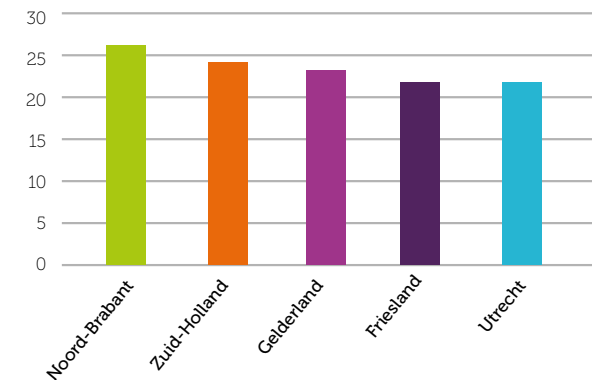
5. Provincie Noord-Brabant en gemeente Utrecht koplopers

De gemeente met de hoogste score in de quick scan is Utrecht (24 punten), gevolgd door Rotterdam, Den Haag, Eindhoven en Almere (elk 23 punten). De laagste scores bij de gemeenten kregen Breda (16 punten) en Tilburg (18 punten) gevolgd door Groningen (20 punten). De provincie Noord-Brabant presteert het best van de provincies (26 punten), gevolgd door de Provincie Zuid-Holland(24) en Gelderland (23). De maximumscore is 30 punten.

Ranking top 7 gemeenten 2014

Ranking top 5 provincies 2014

1.

Waarom deze evaluatie?

Deze evaluatie is uitgevoerd om meerdere redenen:

1. Het duurzaam inkoopbeleid wordt al jaren niet meer gemonitord

Vanaf 1 januari 2015 hebben alle overheden zichzelf via bestuurlijke afspraken verplicht 100% duurzaam in te kopen. Sinds 2011 wordt er echter geen monitoring meer uitgevoerd, terwijl diverse onderzoeken aantonen dat de aandacht voor duurzaam inkopen afneemt en het doel voor 2015 niet gehaald wordt, of niet ambitieus genoeg is. Daarom heeft De Groene Zaak nu zelf een evaluatie uitgevoerd onder tien provincies en tien grote gemeenten, met ondersteuning door de Natuur- en Milieufederaties.

2. Duurzaam inkopen is van groot belang voor koplopers in duurzaam ondernemen

Voor De Groene Zaak en haar partners - allen koplopers in duurzaam ondernemen - is duurzaam inkopen door de overheid van groot belang. De overheid heeft namelijk een enorme marktmacht om de verduurzaming van de economie te versnellen. Door als 'launching customer' consequent duurzaam in te kopen, kan de overheid zeer effectief sturen op belangrijke beleidsdoelen zoals groene groei, reductie van broeikasgassen en een transitie naar een circulaire economie. Overheden kopen jaarlijks voor tientallen miljarden euro's in bij bedrijven. De schattingen variëren van 120 miljard euro (bron: OESO, 2011) tot 60 miljard euro (bron: ministerie BZK, Pianoo). Gemeenten krijgen bovendien vanaf 1 januari 2015 nog 50 miljard euro aan in te kopen zorgtaken te besteden, door het zorgpakket dat van de Rijksoverheid naar gemeenten verplaatst is.

3. Juist de lagere overheden hebben de grootste inkoop-spend

Waarom is in deze evaluatie gekozen voor een focus op gemeenten en provincies? Lagere overheden zoals gemeenten en provincies besteden van deze miljarden het leeuwendeel.

Het Rijk neemt jaarlijks ongeveer 12,5 miljard euro aan inkoop voor haar rekening en de rest is voor decentrale overheden; in 2007 was dat volgens het IOO maar liefst 42,8 miljard euro. De gemeente Rotterdam koopt jaarlijks bijvoorbeeld voor maar liefst 1,2 miljard euro in. Provincies hebben een iets kleiner jaarlijks budget, met als voorbeeld de provincie Zuid-Holland met 300 miljoen euro aan inkopen in 2010.

4. Er is veel kritiek op duurzaam inkopen en aanbesteden door overheden

Vanuit het duurzaam bedrijfsleven is er veel kritiek op de wijze waarop de overheid op dit moment duurzaam inkopen en aanbesteden vormgeeft. Het ontbreekt aan interdepartementale samenwerking, de volumes zijn niet groot genoeg en de doelstellingen niet uitdagend genoeg om de markt te prikkelen. Al langere tijd wijzen duurzame ondernemingen erop dat met name het werken met eenzijdig vastgelegde en gedetailleerd beschreven duurzaamheidseisen in praktijk een enorme administratieve belasting meebrengt. Bovendien verouderen deze eisen snel omdat ze innovaties op het vlak van duurzaamheid niet kunnen bijhouden. Ook sluiten zij niet aan op nieuwe manieren van inkopen en samenwerking.

5. Bestuurlijke afspraken werken al vijf jaar onvoldoende

De evaluatie is een logisch vervolg op eerdere activiteiten van De Groene Zaak. In juni 2011 adviseerde De Groene Zaak, samen met drie andere partijen¹, de staatssecretaris van Infrastructuur en Milieu (I&M) om verduurzaming breed in het inkoopproces van de overheid te integreren. Naar aanleiding van dit advies heeft de staatssecretaris bestuurders van decentrale overheden in mei 2012 per brief gewezen op het belang van de inkoopfunctie om duurzaamheidsdoelen na te streven. Uit een evaluatie van het rijksbeleid betreffende duurzaam inkopen eind 2013 door Ecorys² blijkt dat in de praktijk de adviezen uit 2011 vooral in pilots worden toegepast en niet standaard. Sterker: de aandacht voor duurzaam inkopen is sinds 2010 met ruim 40 procent afgenomen, blijkt uit enquêtes van Ecorys. Er

¹Advies Duurzaam Inkopen. VNO-NCW, MKB-Nederland, MVO Nederland, NEVI en De Groene Zaak, 2011

²Ex post beleidsevaluatie duurzaam inkopen. Ecorys, November 2013

moet een nieuwe weg ingeslagen worden met duurzaam inkopen, want de oude bestuurlijke aanpak werkt al vijf jaar onvoldoende. Niet inkopers, maar bestuurlijke en beleidsmatige stakeholders hebben het laten afweten de afgelopen jaren door geen visie of ambitie te hebben en nauwelijks middelen of menskracht voor verdere implementatie (van kennis) ter beschikking te stellen.

2.1 Beleid duurzaam inkopen

Duurzaam+ inkopen

Er is bij provincies en de grote gemeenten een unanieme wens om zoveel mogelijk duurzaam+ in te kopen, ofwel een inkooppraktijk die méér is dan voldoen aan de minimum duurzaamheidseisen. Onder dit paraplu-begrip vallen onder meer: 'duurzame gunnings-criteria, waardegebaseerd inkopen bij vaste prijs, TCO/TCUI, best in class inkopen (bijv. circulair inkopen, biobased, C2C inkopen, biologische catering, groene stroom opgewekt in Nederland), inkopen op basis van de CO₂-prestatieladder, innovatiegericht inkopen, inkopen volgens internationale sociale voorwaarden en social return'.

De vraag of hun beleid zoveel mogelijk gericht is op deze vorm van duurzaam+ inkopen, dan wel of er bereidheid is dit beleid zover nog niet aanwezig in te voeren, beantwoorden alle overheden bevestigend. Een duidelijk signaal dat de tijd rijp is om deze hoge ambities in nieuw beleid te verankeren.

Criteria duurzaam inkopen toepassen in alle aanbestedingen

Als gevraagd wordt of overheden "de criteria voor duurzaam inkopen concreet en transparant mee wegen in *alle* aanbestedingstrajecten", lopen de antwoorden uiteen. Acht gemeenten en zes provincies stellen dat duurzaam inkopen criteria concreet en transparant in alle aanbestedingstrajecten gehanteerd worden. De provincies Utrecht, Noord-Holland, Drenthe en Groningen en de gemeenten Utrecht en Breda passen de criteria echter niet altijd toe.

Niet consequent toepassen Total Cost of Ownership en EMVI

Iets meer dan de helft van de onderzochte provincies en gemeenten past in aanbestedingen consequent de principes toe van *Total Cost of Ownership* (TCO) en EMVI voor milieu. De gemeenten Utrecht, Den Haag, Almere, Breda en Haarlem en de provincies Noord-Bra-

2.

Bevindingen

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste resultaten van de quick scan weergegeven, per vraag en per cluster. In bijlage 1 en 2 zijn uitgebreidere reacties van gemeenten en provincies opgenomen, als toelichting op hun antwoorden op 30 vragen. De vragenlijst zelf is opgenomen in bijlage 7.

bant, Drenthe, Groningen en Friesland doen dat niet.

EMVI voor milieu en TCO worden wel steeds vaker toegepast, maar lang niet altijd op de juiste manier, waardoor alles toch bij het oude blijft (nadruk op prijs), terwijl er wel veel bureaucratie bij komt. Daarom is een verdere professionalisering en kennisoverdracht nodig en een meer verplichtend karakter. De nieuwe Europese aanbestedingsrichtlijn die nog in Nederland geïmplementeerd moet worden, schrijft voor dat in aanbestedingen levenscycluskosten moeten worden meegenomen (artikel 68). Het is van belang dat deze aanpak zo snel mogelijk in Nederland toegepast gaat worden. Uit onderzoek van Ecorys blijkt dat overheden nu nog maar in 7% van de gevallen *Total Cost of Ownership* standaard toepassen, waardoor zij in latere jaren vaak onnodig hoge kosten moeten maken.

Kwaliteit en duurzaamheid belonen bij een vast budget

Gevraagd is of er bereidheid is om in toekomstig beleid voor de hoogste kwaliteit en duurzaamheid te kiezen. Dat kan door bij aanbestedingen uit te gaan van een vast budget en aanbieders te laten concurreren op kwaliteit en duurzaamheid. Zes provincies bevestigen dat zij deze kant op willen: Utrecht, Noord-Brabant, Gelderland, Groningen, Zuid-Holland en Flevoland. Slechts enkele gemeenten zijn hierover enthousiast. Diverse gemeenten hadden moeite met de vraagstelling zelf en hebben daarom de vraag niet ingevuld. Daarom is besloten deze vraag uit de beoordeling met punten te verwijderen.

Internationale arbeidsvoorwaarden

Een relatief nieuw thema bij duurzaam inkopen is dat overheden van leveranciers verlangen dat ze zich inzetten voor betere internationale arbeidsvoorwaarden (denk aan kinderarbeid en hongerlonen). Dit kan bijvoorbeeld door aan te sluiten bij een (door Pianoo erkend) keten-initiatief. Hoewel vrijwel alle onderzochte provincies en op twee na alle gemeenten aangeven dit goed te doen, komt in de praktijk dit streven echter nog niet altijd goed tot uiting volgens diverse ngo's en platforms – uitzonderingen daargelaten. Bureau Berenschot brengt begin 2015 een beleidsevaluatie uit voor de Tweede Kamer.

FSC- of gelijkwaardig keurmerk verplicht bij bouw- en groenprojecten

Alle gemeenten en alle provincies behalve Flevoland en Drenthe, leggen zichzelf de verplichting op om voor eigen projecten gebruik te maken van duurzaam geproduceerd hout met het FSC-keurmerk of vergelijkbaar, zowel bij bouwprojecten als bij groenvoorzieningen. Of dat in alle projecten daadwerkelijk gebeurt, kan betwijfeld worden. Enkele jaren geleden voerde Milieudefensie praktijkcontroles uit bij overheden waarbij duidelijk werd dat ondanks het beleid toch vaak illegaal gekapt hout werd gebruikt. Illegaal gekapt hout heeft nog steeds een fors marktaandeel in Nederland. 70 procent van het in 2011 op de Nederlandse markt gebrachte volume gezaagd hout en plaatmateriaal kan als aantoonbaar legaal worden beschouwd. Het marktaandeel van certificeringssystemen en legaliteitsverklaringen die voldoen aan de inkoopcriteria van de Nederlandse overheid (FSC, PEFC, MTCS en TLTV) lag met 67 procent iets lager.

Social return en PSO

De meeste provincies en grote gemeenten stellen te voldoen aan de ambitie van 5% social return per aanbesteding (bij aanbestedingen boven de 250.000 euro) of de Prestatieladder Socialer Ondernemen (PSO) toe te passen. De gemeenten Breda en Groningen en de provincies Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland en Flevoland stellen dit niet te doen, omdat hiertegen praktische of juridische bezwaren bestaan. De gemeenten Rotterdam en Eindhoven gebruiken de PSO.

Kansen voor lokale en regionale ondernemers

De meeste grote gemeenten en alle provincies stellen dat zij in hun duurzaam inkoopbeleid waar mogelijk kansen scheppen voor lokale en regionale ondernemers. Alleen de gemeente Haarlem doet dit niet expliciet.

Controle op duurzaamheidseisen in offertes

Volgens het evaluatierapport van Ecorys uit 2013 worden duurzaamheidsbeloften in offertes in ruim 40% van de gevallen in de praktijk niet waargemaakt. Dit is mogelijk omdat overheden hierop niet controleren, vaak door tijdgebrek. De vraag is gesteld of provincies en gemeenten zich in dit beeld herkennen, dan wel het beter doen. De gemeenten Rotterdam, Den Haag, Eindhoven en de provincies Utrecht, Noord-Holland, Flevoland en Drenthe erkennen dat vaak de tijd ontbreekt om te controleren op uitvoering van duurzaamheid in de praktijk. Hierdoor is duurzaam inkoopbeleid in de praktijk in bijna de helft van de gevallen een wassen neus.

2.2

Inkoop voor de eigen organisatie

Groene stroom opgewekt in Nederland

Uit een onderzoek uit de Volkskrant (maart 2014) is gebleken dat bijna één op de tien gemeenten geen groene stroom inkoop, en dat veel gemeenten kiezen voor stroom die alleen op papier is 'vergroend' met certificaten van (vooral Noorse) waterkrachtcentrales. Formeel wordt met deze groene stroom (soms 'sjoemelstroom' genoemd) aan de eisen voor duurzame inkoop voldaan. Niettemin is deze methode omstreden, omdat er in werkelijkheid niet één kilowatt duurzame stroom extra voor wordt opgewekt. Van de 154 gemeenten die de vragen beantwoordden van het Volkskrant-onderzoek, gebruiken er 139 groene stroom. Slechts 53 van hen stellen als voorwaarde dat die stroom ook echt volledig duurzaam is opgewekt en niet (deels) via certificaten in het buitenland is verduurzaamd. In de enquête van De Groene Zaak gaven drie gemeenten en meerdere provincies (o.a. Gelderland, Drenthe, Groningen, Flevoland, Breda en Almere) aan groene stroom in te kopen die niet in Nederland is opgewekt. Meestal wordt wel gewerkt aan onderzoek of actie om over te gaan op groene stroom uit Nederland of uit de regio.

Breed assortiment duurzame producten bij catering/gelegenheden

Alle provincies en grote gemeente geven aan 'ervoor te zorgen dat er een breed assortiment duurzame producten wordt aangeboden in de kantine en/of de catering bij gelegenheden'. Diverse gemeenten, zoals Amersfoort, tonen aan dat 95-100% duurzame catering mogelijk is, zonder al te hoge meerkosten. De meeste provincies en grote gemeenten stellen meer dan 40% biologische catering toe te passen. Maar mogelijk verwarren zij dit met de bredere eis van 50% biologische of duurzame catering (milieu- en dierwelzijnseisen bij biologische voeding gaan verder dan bij andere keurmerken). De provincies Limburg, Gelderland, Flevoland en de gemeenten Den Haag, Breda en Groningen geven aan niet meer dan 40% biologisch te cateren.

Bedrijfsauto's met minimaal label A of B en mogelijk groen gas/elektrisch

Alle grote gemeenten en vrijwel alle provincies stellen te voldoen aan de eis dat 'bij de aanschaf van bedrijfsauto's duurzaamheid een belangrijke rol speelt en wordt uitgegaan van auto's met minimaal een A of B label, en waar mogelijk wordt gereden op groen gas of elektrisch'. Soms wordt wel *off the record* wel een opmerking gemaakt over auto's van bestuurders, die hier (nog) niet aan zouden voldoen.

Duurzaamheid en MVO bij contracten banken, accountants, verzekeringen

De productgroep financiële dienstverlening wordt het minst vaak duurzaam ingekocht. Slechts twee provincies 'letten expliciet op duurzaamheid/MVO-prestaties bij het aangaan of vernieuwen van contracten met financiële dienstverleners'. Het gaat hierbij om de provincies Noord-Brabant en Friesland en zes grote gemeenten: Utrecht, Den Haag, Eindhoven, Nijmegen, Groningen, Breda en Haarlem. Lagere overheden geven in de enquêtes aan dat het Pianoo criterium-document voor financiële dienstverlening hopeloos verouderd is

en geen relevante duurzaamheidseisen stelt.

Duurzaamheid bij inkoop en modernisering ICT

Met uitzondering van de gemeente Tilburg hanteren alle provincies en gemeenten 'duurzaamheid als belangrijk uitgangspunt bij inkoop en het moderniseren van haar ICT infrastructuur'.

2.3

CO₂-Prestatieladder en Green Deals

Gebruik van CO₂-Prestatieladder bij aanbestedingen

Alle provincies (behalve Flevoland) geven aan de CO₂-Prestatieladder in te zetten bij aanbestedingen in de grond-, weg- en waterbouw (GWW). Beleid om de CO₂-Prestatieladder toe te passen hebben echter alleen Zuid-Holland, Noord-Brabant en Gelderland. Van de gemeenten zeggen alle gemeenten behalve Tilburg, Nijmegen en Groningen de CO₂-Prestatieladder toe te passen. Alleen Utrecht, Rotterdam en Den Haag hebben hiervoor ook een vastgesteld beleid.

De meningen over de CO₂-Prestatieladder zijn overigens verdeeld. Waar tal van overheden er de voordelen van inzien, zijn er ook gemeenten die het instrument voor MKB-bedrijven onaantrekkelijk vinden. De gemeente Nijmegen ontwikkelde daarom een eigen prestatieladder. Twee provincies vinden de CO₂-Prestatieladder niet meer onderscheidend omdat iedereen eraan voldoet. Een provincie pleit daarom voor een trede zes in de CO₂-Prestatieladder. De provincie Utrecht vindt dat de ladder wel verbeterd is. Zie bijlage 1 en 2 voor de toelichtingen in meer detail van gemeenten en provincies.

Green Deal Circulair Inkopen

In het kader van de beoogde duurzame groene groei wil het kabinet de Nederlandse economie circulair maken. Om de transitie daar naartoe aan te jagen is er een Green Deal Circulair Inkopen gesloten waaraan inmiddels ruim 20 publieke en private partijen deelnemen. Doelstelling is om uiterlijk in 2016 circulair inkopen aantoonbaar geïntegreerd te hebben in het eigen inkoopbeleid en de eigen inkoopprocessen. Eerste ondertekenaars van de Green Deal op 12 november 2013 zijn onder andere: Gemeente Amersfoort, Gemeente Amsterdam, Gemeente Den Haag, Gemeente Rotterdam, Gemeente Utrecht, Ministerie van Binnenlandse Zaken namens Rijksoverheid, Provincie Utrecht en Waternet. In de quick scan geven de provincies Drenthe, Noord- en Zuid Holland, Flevoland, Utrecht en Noord-Brabant en de gemeenten Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Almere en Haarlem aan dat zij de Green Deal ondertekend hebben of nog willen ondertekenen.

Green Deal Duurzaam GWW

Deze Green Deal richt zich op het duurzaam inkopen van asfalt, beton, water en infra en is ondertekend door onder andere het Ministerie van IenM, Rijkswaterstaat, ProRail, Provincies Gelderland, Overijssel, Utrecht, Zuid-Holland, Flevoland, Drenthe, Groningen, Noord-Holland en Zeeland, de gemeente Rotterdam en de Unie van Waterschappen. In de quick scan geven de gemeenten Den Haag, Rotterdam, Eindhoven, Almere en Haarlem aan dat zij de Green Deal Duurzaam GWW toepassen, soms in pilotvorm. Gelderland geeft aan bereid te zijn in 2015 de Green Deal te tekenen.

Overige Green Deals

Sommige provincies en gemeenten participeren nog in andere relevante Green Deals, bijvoorbeeld over duurzaam vervoer.

2.4

100% duurzaam inkopen?

In 2015 moeten provincies en gemeenten 100% duurzaam inkopen op basis van bepaalde minimumnormen per productcategorie. Hierbij is afgesproken dat dit *alle* inkopen betreft, ook onder bepaalde inkoopdrempels. In de quick scan is aan provincies en gemeenten gevraagd een schatting te maken van het percentage duurzame inkoop in 2014 conform deze minimumnormen.

De Groene Zaak concludeert dat de meeste lagere overheden zelf aangeven nog niet 100% duurzaam in te kopen, ook al zou dat per 1 januari 2015 wel het geval moeten zijn. Het merendeel van de provincies schat dat het percentage duurzaam inkopen tussen de 90-99 ligt; Gelderland houdt het op 80-89. Van de gemeenten stellen alleen Almere, Groningen en Haarlem dat zij al 100 procent duurzaam inkopen. Rotterdam en Tilburg schatten het percentage op 80-89. De overige gemeenten noemen 90-99 procent. Gemiddeld betekent dit dat de provincies inschatten voor 93,5 procent duurzaam in te kopen en de tien grote gemeenten 94,2 procent.

2.5

Voorbeelden van niet-duurzaam inkopen

Aan de provincies en de gemeenten is gevraagd of zij, los van het hierboven genoemde voorbeeld van groene stroom die niet in Nederland is opgewekt, voorbeelden wilden noemen van niet-duurzaam inkopen met een groot inkoopvolume. In de bijlagen 1 en 2 zijn meer voorbeelden te vinden.

- De gemeente Den Haag noemt het gascontract (de gemeente Den Haag wil CO₂-neutraal

worden en ziet aardgas daarom niet als duurzame brandstof). Wel vindt milieucompensatie plaats via het Haags Klimaatfonds.

- Een provincie noemt advocatendiensten en financiële dienstverlening als voorbeeld van niet-duurzaam inkopen.
- De gemeente Nijmegen noemt beschermd wonen als voorbeeld. Het betreft een inkoop van 40 miljoen euro met behulp van bestuurlijk aanbesteden. Hiervoor zijn geen duurzaamheidscriteria beschikbaar. Nijmegen wil wel nagaan op welke manier duurzaamheid hier in komende jaren een rol kan spelen.

Best practices duurzaam inkopen

Tot slot is ook gevraagd naar 'best practices' bij gemeenten en provincies.

- De gemeente Eindhoven is koploper in het toepassen van de **sociale voorwaarden**. Sinds maart 2014 zijn deze structureel beleid voor Europese aanbestedingen.
- De gemeente Haarlem hanteert bij haar (innovatieve Gunnen op Waarde) aanbestedingen van het beheer en onderhoud zowel duurzaamheid als toepassing van de CO₂-Prestatieladder als harde eisen. Ook is deze gemeente trots op het kennisniveau met betrekking tot duurzaam inkopen binnen de afdelingen vastgoed en beheer.
- De gemeente Nijmegen noemt de innovatieve en duurzame aanbesteding van de Nijmeegse stadsbrug. Daarnaast ontwikkelde deze gemeente samen met het lokale bedrijfsleven een Duurzaamheids-ladder die eenvoudiger is dan de CO₂-Prestatieladder.

2.6

- De gemeente Almere is trots op het C2C-tapijt in het hele stadhuis.
- De gemeente Utrecht gaat straatmeubilair voor het park Amelisweerd circulair inkopen en de Rietveld school circulair slopen.
- De provincie Utrecht speelt een verbindende en ondersteunende rol door samen met gemeenten regionale circulaire targets te stellen (10% van het totale provinciale inkoopbudget circulair) en regionale uniforme circulaire besteksteksten en beoordelingsmethodiek op te stellen.
- De provincie Noord-Brabant stelde MVO-eisen bij de N261 en de N279 (best value aanpak). Ook nam deze provincie deel aan het Programma Inkoop Innovatiegericht Inkopen voor bodemsanering Chemie-Pack.
- De provincie Gelderland past vanaf 2015 Best Value Procurement toe, waarbij de prijs vooraf wordt vastgezet. Dit zal gebeuren bij aanbestedingen waar dit effect zal hebben.
- De provincie Noord-Holland heeft de vervoersconcessie regio Haarlem-IJmuiden 2016-2025 via EMVI Gunnen Op Waarde Europees aanbesteed voor CO₂-neutraal openbaar vervoer en duurzaamheid.
- Eindhoven neemt deel aan het EU-project 'Smart Procurement European Alliance', waarbinnen 7 kantoorgebouwen zullen worden verduurzaamt. Uniek is de wijze waarop kennis over duurzaamheid van marktpartijen is gemobiliseerd. Er wordt geëxperimenteerd om de expertise van de markt maximaal tot uitdrukking te brengen, het MKB kansen te bieden, binnen een breed duurzaamheidskader van The Natural Step.

Aanbevelingen van provincies en gemeenten

1. Zorg voor meer regie

Uit de enquête van de quick scan en de beleidsevaluatie van Ecorys bij (lagere) overheden blijkt dat er behoefte bestaat aan meer regie door het Rijk en verantwoordelijkheid voor monitoring. Het gevoel bestaat dat sinds duurzaam inkopen van het ministerie van IenM naar BZK is verplaatst, de aandacht voor duurzaam inkopen is verslapt - zeker ten aanzien van de lagere overheden. Daardoor missen gemeenten en provinciale inkopers de steun van hun bestuurders en budgethouders voor duurzaam inkopen. Een jaarlijkse Benchmark duurzaam inkopen overheden, naar het voorbeeld van de Transparantie Benchmark voor grote bedrijven, kan een belangrijk middel zijn om duurzaam inkopen weer hoger op de agenda te krijgen. Ook het opnieuw afsluiten van bestuurlijke afspraken over duurzaam inkopen tot 2020 zal daaraan bijdragen.

2. Leg de lat hoger

Uit de enquête blijkt dat gemeenten en provincies de huidige minimumeisen voor duurzaamheid meestal niet ambitieus en weinig motiverend vinden en vaak verouderd. Volgens het RIVM leveren zij bij de helft van de 36 productcategorieën geen aantoonbare milieuwinst op. De lat voor de minimum duurzaamheidseisen moet dus omhoog. Dit is inmiddels erkend door het Ministerie van BZK die aan een actualisatieslag werkt voor diverse categorieën. De lat hoger leggen zou in ieder geval voor categorieën met criteria zonder aantoonbare milieuwinst moeten gelden, zoals openbaar vervoer, wegen, riolering, RWZI's, kabels en leidingen, papier, groenvoorziening, sloop kantoorgebouwen, openbare verlichting en bodemsanering. Hier werd door sommige lagere overheden op aangedrongen, net als actuarisatie van minimum duurzaamheidscriteria voor financiële diensten.

2.7

In een open vraag konden provincies en gemeenten opmerkingen maken, waarbij sommige aanbevelingen deden voor nieuw (Rijks)beleid over duurzaam inkopen.

Daarnaast zouden inkooptechnieken (verplicht) toegepast moeten worden die leiden tot een race to the top: concurrentie op duurzaamheid en kwaliteit, in plaats van een race to the bottom naar de laagste prijs. Met name provincies staan daar voor open.

3. Duurzaam+ inkopen

Uit de quick scan blijkt dat provincies en de grote gemeenten een unanieme wens hebben om zoveel mogelijk duurzaam+ in te kopen, ofwel een inkooppraktijk die méér is dan voldoen aan de minimum duurzaamheidseisen. Onder dit paraplu-begrip vallen onder meer: 'duurzame gunningscriteria, waardegebaseerd inkopen bij vaste prijs, TCO/TCUI, best in class inkopen (bijv. circulair inkopen, biobased, C2C inkopen, biologische catering, groene stroom opgewekt in Nederland), inkopen op basis van de CO₂-Prestatieladder, innovatiegericht inkopen, inkopen volgens internationale sociale voorwaarden en social return'.

De vraag of hun beleid zoveel mogelijk gericht is op deze vorm van duurzaam+ inkopen, dan wel of er bereidheid is dit beleid zover nog niet aanwezig in te voeren, beantwoorden alle overheden bevestigend. Een duidelijk signaal dat de tijd rijp is om deze hoge ambities in nieuw beleid te verankeren.

De gemeente Rotterdam adviseerde in dit verband een systeem van twee niveau's van duurzaam inkopen, vergelijkbaar met de energielabelsystematiek, zodat overheden kunnen kiezen voor twee niveau's van duurzaam inkopen (standaard, volgens minimumnormen, en een hoger ambitieniveau, best in class): "Toch kan het Rijk zijn rol beter spelen door voor betere coördinatie te zorgen en meer samenhang te brengen in duurzaamheidseisen bij inkoop. Voorkom dat 400 gemeenten allemaal (weer) zelf het wiel gaan uitvinden en allemaal verschillende definities en inkoopstrategieën rond duurzaam inkopen ontwikkelen. Bepaal voor de (10) meest effectieve domeinen één lijn in niveaus, bv. + en ++. 400 verschillende inkoopstrategieën helpt de leveranciersmarkt niet verder, ze moeten weten waar ze aan toe zijn en wat van ze wordt verwacht, waar ze op moeten investeren".

De Groene Zaak heeft samen met VNO-NCW, MVO Nederland en NEVI in 2011 al een advies over duurzaam inkopen uitgebracht met 11 concrete aanbevelingen, die nog maar heel beperkt in beleid en praktijk zijn verankerd. Daarom hebben wij vijf jaar later opnieuw een aantal aanbevelingen opgesteld. Onderstaande aanbevelingen staan ook in een gezamenlijke brief aan de Tweede Kamer van De Groene Zaak, VNO-NWC, MVO Nederland, NEVI en Social Enterprise NL. Deze brief is tegelijkertijd met de publicatie van dit rapport verstuurd.

Nieuw programma duurzaam inkopen 2020

Nu de convenanten tussen Rijk en medeoverheden aflopen, vraagt De Groene Zaak het kabinet te komen met een nieuw programma voor duurzaam inkopen voor de periode 2015-2020. Daarin wordt nauw samengewerkt met de markt en maatschappelijke organisaties, en worden nieuwe bestuurlijke afspraken gemaakt voor de periode tot 2020 tussen Rijk, VNG, IPO, UVW, VNSU, HBO- en MBO-raad, en andere aanbestedende diensten. Voor de uitvoering moeten Rijk en medeoverheden voldoende menskracht en middelen beschikbaar stellen. Wij zijn graag betrokken bij het meedenken over de inhoud en de uitvoering van het programma. In ieder geval stellen wij de volgende concrete acties voor:

3.

Aanbevelingen

1. Investeer in professionalisering en implementatie.

Het Rijk moet veel zwaarder inzetten op overheidsbrede implementatie van duurzaam inkopen, dus ook richting decentrale overheden. Daarvoor moet ingezet worden op professionalisering door samenwerken en van elkaar leren, via *communities of practice* en een kennisprogramma. Een Leadership Programma, aanvullend op bestaande scholingsactiviteiten, is wenselijk waarin overheden en bedrijven geïnspireerd worden door koplopers. Hierbij moet ook ingezet worden op het versterken van de dialoog tussen marktpartijen en overheden, waarbij de focus ligt op een specifieke sector of categorie. Zo'n sectorale dialoog kan beter inzichtelijk maken welke innovatieve en duurzame producten de markt te bieden heeft, en op welke wijze die aansluiten bij behoeften van overheden. Ook kan in pilots gewerkt worden aan nieuwe vormen van duurzaam inkopen, zoals "winnen op waarde". Daarbij ligt de prijs (inclusief gebruiksfase) vast, en strijden ondernemers om de beste kwaliteit, innovatie en milieuprestatie.

2. Gunnen op levenscycluskosten bespaart kosten.

De nieuwe Europese aanbestedingsrichtlijn die nog in Nederland geïmplementeerd moet worden, schrijft voor dat in aanbestedingen levenscycluskosten moeten worden meegenomen (artikel 68). Het is van belang dat deze aanpak zo snel mogelijk in Nederland toegepast gaat worden. Uit onderzoek van Ecorys blijkt dat overheden nu nog maar in 7% van de gevallen *Total Cost of Ownership* standaard toepassen, waardoor overheden in latere jaren vaak onnodig hoge kosten moeten maken. Daarom is het ook gewenst dat de Europese methodiek voor het bepalen van de levenscycluskosten zo snel mogelijk beschikbaar komt. Nederland moet de Europese Commissie daartoe aansporen of zelf het voortouw hierin nemen.

3. Benchmark duurzaam inkopen voor groene groei.

De uitvoering van duurzaam inkopen in de praktijk van het Rijk en alle provincies, gemeenten, waterschappen en andere decentrale overheden moet weer gemonitord wor-

den, door gebruik te maken van benchmarking (vergelijkbaar met de Transparantie Benchmark voor bedrijven). De kwalitatieve en kwantitatieve resultaten van deze benchmark moeten periodiek (jaarlijks of elke twee jaar) naar de Tweede Kamer gestuurd worden, zodat transparant wordt hoe alle overheden op duurzaam inkopen scoren. De monitor geeft ook een *ranking* van aanbestedende diensten, eventueel gekoppeld aan een best in class. Het competitieve element van een benchmark zal net als bij andere benchmarks zorgen voor een prikkel en dynamiek voor blijvende verbetering. De basis voor deze monitoring is reeds aanwezig. De benchmark kan ook gekoppeld worden aan streefcijfers over het aantal overheden dat daadwerkelijk professioneel duurzaam inkoopt en in de praktijk op een goede manier invulling geeft aan de aanbevelingen uit ons advies uit 2011.

Nederland raakt haar internationale koplopperspositie op het gebied van duurzaam inkopen kwijt. Wij onderstrepen de noodzaak voor hernieuwde aandacht voor dit onderwerp en vragen het kabinet te om vóór de zomer van 2015 te komen met een plan van aanpak voor het programma duurzaam inkopen 2015 – 2020.

Bijlagen

Bijlage 1	Toelichtingen van gemeenten	26
Bijlage 2	Toelichtingen van provincies	36
Bijlage 3	Lokale Duurzaamheidsmeter 2013/2014	48
Bijlage 4	Geraadpleegde inkopers bij provincies en gemeenten	56
Bijlage 5	Ranking	57
Bijlage 6	Methode	60
Bijlage 7	Vragenlijst	61

Bijlage

1

Toelichtingen van gemeenten

1. **Duurzaam+ inkopen/aanbesteden is meer dan inkopen volgens verplichte minimumnormen voor duurzaam inkopen. Is uw beleid zoveel mogelijk duurzaam+ in te kopen, of bent u bereid dit beleid in te voeren?**

Gemeente Nijmegen

Nijmegen doet jaarlijks 40 tot 50 aanbestedingen. Hiervoor zijn 5 fte in dienst. In 2014 ging het om 240 miljoen euro. Dat is exclusief de inkoop van zorg (zijnde 110 miljoen euro) die betrekking heeft op het jaar 2015.

Gemeente Eindhoven

In 2011 is de Raad akkoord gegaan met het raadsvoorstel Duurzaamheid. Hierin is besloten de methodiek van The Natural Step (TNS) te implementeren voor verankering van duurzaamheid binnen de gemeentelijke organisatie. TNS is een wetenschappelijk onderbouwde methodiek die zich richt op een viertal basisprincipes; De bodem niet uitputten, geen schadelijke chemische stoffen gebruiken, De natuur niet aantasten en op een eerlijke en efficiënte manier voorzien in menselijke ba-

sisbehoeften. In 2012 is het College akkoord gegaan met de nieuwe professionele aanpak duurzaam inkopen vanuit de Rijksoverheid. Deze duurzaam inkopen + aanpak is doorvertaald in het inkoop- en aanbestedingsbeleid van de gemeente Eindhoven. In 2014 ging het College akkoord met het standaard en structureel toepassen van de internationale sociale voorwaarden bij Europese aanbestedingen.

2. **Uw gemeente hanteert criteria voor duurzaam inkopen door ze concreet en transparant mee te wegen in alle aanbestedingstrajecten.**

Gemeente Nijmegen

De gemeente Nijmegen stelt de criteria verplicht bij aanbestedingen boven 50.000 euro. Beneden de 50.000 euro hanteert de gemeente een checklist.

3. **Goedkoop is vaak duurkoop. Uw gemeente past bij aanbestedingen consequent de principes toe van Total Cost of Ownership en EMVI voor milieu.**

Gemeente Nijmegen

Nijmegen stelt EMVI verplicht.

Gemeente Eindhoven

Contract- en leveranciersmanagement is momenteel een belangrijk speerpunt binnen de inkooppraktijk. De afdeling Inkoop binnen de gemeente Eindhoven is momenteel sterk in ontwikkeling.

Duurzaam inkopen wordt hierin geïntegreerd. Veel duurzaamheidseisen worden op dit moment beoordeeld / gecontroleerd bij de beoordeling van de offertes. Inschrijvers dienen hiertoe bewijsstukken op te nemen bij de offerte. Ook worden duurzaamheidseisen/wensen opgenomen in raamcontracten en meegenomen in de beoordelingscycli (bijvoorbeeld door het stellen van KPI's).

Een exact percentage voor hoeveel % duurzaamheidseisen uit offertes niet/deels terugkomen in de daadwerkelijke uitvoering is niet bekend. Het is wel iets waar Eindhoven naar toe wil, met het ontwikkelen van een sluitende monitoringsmethodiek.

4. **Wil uw gemeente in toekomstig beleid voor de hoogste kwaliteit en duurzaamheid kiezen bij aanbestedingen d.m.v. uitgaan van een vast budget? (bijv. Gunnen op waarde, Winnen op waarde).**

Gemeente Eindhoven

Eindhoven heeft de bereidheid om in toekomstig beleid voor de hoogste kwaliteit en duurzaamheid te kiezen. Door te werken volgens de methodiek van TNS legt Eindhoven de lat zeker op hoogste kwaliteit. Als de vraag is doet Eindhoven dit d.m.v. standaard uitgaan van een vast budget is het antwoord nee. Eindhoven bekijkt per aanbesteding wel of gunnen o.b.v. een vast budget mogelijk en wenselijk is. Onze aanbesteding van drankautomaten is bijvoorbeeld op deze manier via Best Value Procurement uitgevoerd. Maar dit hoeft zeker niet voor elke aanbesteding wenselijk te zijn (tijd- en arbeidsintensief).

Gemeente Haarlem

Dit hebben wij al gedaan in een zestal domeinen van het beheer en onderhoud van de openbare ruimte. Totale marktwaarde: 35 miljoen per jaar, voor 4 jaar vastgelegd.

Gemeente Den Haag

De gemeente conformeert zich aan het EMVI-principe op de wijze zoals vastgelegd in de Aanbestedingswet. Gunnen op waarde kan met name in de sfeer van de openbare werken een methode zijn om aan EMVI invulling te ge-

ven. Hierover beslist de Tenderboard.

Gemeente Tilburg

Voor aanbestedingstrajecten waarvoor zich dat leent, doen we dat reeds.

Gemeente Nijmegen

Nijmegen gaat uit van Gunnen op Waarde. Aanbesteden met een vast bedrag waarbij niet op prijs maar op kwaliteit wordt gescoord.

5. **Waar relevant verlangt uw gemeente van leveranciers dat ze zich inzetten voor betere internationale arbeidsvoorwaarden (tegen kinderarbeid en hongerlonen). Bijv. door aan te sluiten bij een erkend keten-initiatief.**

Gemeente Utrecht

Dit gaan we zelf ook door middel van steekproeven auditen, eventueel samen met ngo's, SOMO etc.

6. **Uw gemeente geeft expliciet in haar duurzaam inkoopbeleid aan om waar mogelijk kansen te scheppen voor lokale- en regionale ondernemers.**

Gemeente Nijmegen

Voor lokale ondernemers past Nijmegen een Nijmeegse Duurzaamheidsladder toe. Dit is een variant op de CO₂-Prestatieladder. In deze ladder zijn onder meer CO₂ emissieprofiel en lokaal personeel opgenomen.

- 7. Uw gemeente voldoet aan de ambitie van 5% social return per aanbesteding (bij aanbestedingen boven de 250.000 euro) of past de Prestatieladder Socialer Ondernemen (PSO) toe.**

Gemeente Groningen

Toelichting: is maatwerk, en soms ook méér dan 5%.

Gemeente Utrecht

Ja, boven de 100.000 euro.

Gemeente Nijmegen

In 2014 betrof Social Return 100 fte. Een team van de gemeente monitort ook op daadwerkelijk inzet van het betreffende personeel met betrekking tot Social Return. Het betreft een check. PSO wordt niet toegepast. Er zijn echter twee opties.

- 9. 44% van aanbesteders en 43% van bedrijven zeggen in enquêtes (Ecorys, 2014) dat duurzaamheidseisen in offertes niet/deels terugkomen in de uitvoering. Is dat in uw organisatie beter?**

Gemeente Tilburg

Conform ons inkoop/aanbestedingsbeleid maakt voor elk aanbestedingstraject een duurzaamheids/SROI-collega onderdeel uit van de projectgroep. Hierbij is de werkwijze dat er per opdracht maatwerk wordt afgestemd en indien dit niet blijkt hanteren wij standaard criteria.

- 10. Kunt u een of twee voorbeelden geven van een niet-duurzaam ingekocht product of aanbestede dienst met een groot inkoopvolume? (incl. schatting totaal bedrag in euro per jaar; zie ook hoofdstuk 2.5).**

Gemeente Eindhoven

Nee, aanbestedingen met een groot inkoopvolume worden standaard uitgevoerd met duurzaamheidscriteria. Wel is het zo dat er niet altijd het maximale uit wordt gehaald op gebied van duurzaamheid. Bij onze aanbesteding van

drankautomaten bijvoorbeeld had het toepassen van de sociale voorwaarden goed gepast. Dit bleek niet mogelijk vanwege de aanbestedingsmethodiek: Best Value Procurement. Maar bij deze aanbesteding bereikten we wel de volgende resultaten op duurzaamheid:

- de verzorging volledig door medewerkers van Ergon wordt gedaan waardoor een maximale invulling aan Social Return wordt gedaan;
- al het vervoer elektrisch plaatsvindt, duurzame ingrediënten worden toegepast en aan alle eisen van het Agentschap wordt voldaan;
- sprake is van een MKB bedrijf wat toevallig ook nog eens in Eindhoven is gevestigd (beoordeling is volledig anoniem gebeurd dus dit heeft geen enkele rol in de beoordeling gespeeld maar is wel een leuke 'extra').

Gemeente Nijmegen

Transitie (dit betreft de inkoop van zorg), beschermd wonen. Het betreft een inkoop van 40 miljoen euro m.b.v. bestuurlijk aanbesteden. Hiervoor zijn geen duurzaamheidscriteria beschikbaar. Nijmegen zal nagaan op welke manier men duurzaamheid voor volgende jaren wel kan toepassen.

Gemeente Haarlem

In het verleden aanbestedingen binnen de GWW.

Gemeente Almere

Nee, alles wat groot wordt ingekocht, wordt duurzaam ingekocht.

- 11. Uw gemeente koopt voor haar eigen gebruik 100% groene stroom in (verlichting, gebouwen et cetera), waarbij is gewaarborgd dat de duurzame stroom in Nederland is opgewekt.**

Gemeente Den Haag

Den Haag heeft ter voorkoming van sjoemelstroom er voor gekozen de GVO's te voor 100% te beperken tot windenergie, niet voor 100% NL vanwege aanbestedingsrechtelijke risico's. Den Haag werkt de mogelijkheid van lokale opwekking de komende jaren uit.

Gemeente Tilburg

Deze is in 2014 doorlopen voor de levering van Garanties van Oorsprong en CO₂ compensatie certificaten aan Gemeente Tilburg.

Gemeente Nijmegen

Nijmegen koopt 100% groene stroom in. Of deze in Nederland is opgewekt zou nog moeten worden nagegaan (daarom is de score nul). Nijmegen onderzoekt nu of men lokaal opgewekte groene stroom kan gaan inkopen.

Gemeente Haarlem

Nee, de stroom is afkomstig uit windenergie welke niet in Nederland is opgewekt, wel met een Garantie van Oorsprong geleverd. Men vond het lastig om de eis: stroom van Nederlandse bodem te stellen.

- 12/13. Uw gemeente zorgt ervoor dat er een breed assortiment duurzame producten wordt aangeboden in de kantine en/of de catering bij gelegenheden. Zo ja, voert uw gemeente/provincie meer dan 40% biologische catering?**

Gemeente Den Haag

Het huidige criteriadocument hanteert geen 40%, maar 50%. Toepassing van deze minimumeis heeft in Den Haag niet geleid tot een bieding uit de markt. Pas bij 30% kwam er voldoende reactie. Dit zegt vooral wat over de kwaliteit van de minimumeisen.

- 15. Uw gemeente let expliciet op duurzaamheid/MVO-prestaties bij het aangaan of vernieuwen van contracten met financiële dienstverleners (denk aan banken accountants, verzekeringen, etc).**

Gemeente Utrecht

Dat gaan we dit jaar opnieuw aanbesteden en dan wel doen!

Gemeente Nijmegen

Nijmegen heeft geen financiële reserves of beleggingen zoals de provincie Gelderland. Wel maakt de gemeente gebruik van een bank om uitkeringen uit te keren.

- 16. Uw gemeente hanteert duurzaamheid als belangrijk uitgangspunt bij inkoop en het moderniseren van haar ICT infrastructuur.**

Gemeente Nijmegen

Het betreft dan het keurmerk Energie Star. Voor het hergebruik van hardware zijn geen duurzaamheidscriteria.

CO₂-Prestatieladder

17. Zet uw gemeente de CO₂-Prestatieladder in bij aanbestedingen?

Gemeente Eindhoven

Wij maken structureel inzichtelijk wat de CO₂ uitstoot is tijdens het bouwproces en vragen we naar compensatiemogelijkheden. Verder maken we inzichtelijk wat de CO₂ uitstoot is van gebruikte materialen, de CO₂ besparing is tgv hergebruik van materialen, de CO₂ uitstoot in de gebruiksfase en de CO₂ besparing na renovatie in de gebruiksfase. Dit uitgedrukt per m² gebruiksoppervlak of per FTE. Dus gelijk aan de CO₂-Prestatieladder definiëren wij vooraf ook de uitgangspunten en beoogde resultaten m.b.t. duurzaamheid en zoeken daarbij de meest passende instrumenten. Voor de CO₂ uitstoot is er vooralsnog vooralsnog gekozen om deze inzichtelijk te maken volgens de CO₂-Prestatieladder m.b.t. bouwprojecten, waarbij we voornamelijk gebruik maken van de kengetallen van de CO₂-Prestatieladder (maar dus niet op organisatieniveau). Certificering van deze projecten voegt daarin niet toe, daar wij kunnen aantonen dat we CO₂ reduceren met behulp van eindrapportages.

18. Zo ja, bij welke productgroepen en in welke omvang (in euro)?

Gemeente Utrecht

Infrawerken > 5 ton

Wij hebben zelf onderzoek gedaan naar toepassing CO₂-Prestatieladder en zagen dat van de 10 openbare aanbestedingen gepubliceerd, met CO₂ ladder, er 6 van de gemeente Utrecht waren!

Gemeente Eindhoven

1 Revitalisatie Nachtegaallaan 15 te Eindhoven 7.500.000 euro excl BTW

2 Herinrichting Stadhuisplein 10 (stadskantoor) te Eindhoven

2.715.000 euro excl BTW

Gemeente Rotterdam

GWW +/- 100 mln euro.

Gemeente Den Haag

Waar opportuun bij GWW.

Gemeente Almere

Bouwrijp maken/ civiele werken (miljoenen euro's bij plan Duin)

Gemeente Haarlem

Afval en reiniging: 16 miljoen euro

Beheer en onderhoud maaiveld:

14 miljoen euro

Beheer en onderhoud ondergrond en specialisme: 5 miljoen (5 marktpartijen)

Totaal 35 miljoen euro, waarschijnlijk meer.

19. Heeft u beleid geformuleerd omtrent de inzet van de CO₂-Prestatieladder?

Zo ja wat voor beleid?

Gemeente Eindhoven

De gemeente Eindhoven werkt volgens de methodiek van The Natural Step (TNS). Hierover is beleid geformuleerd. De CO₂-Prestatieladder past zeker in deze methodiek, maar de methodiek van TNS is breder. TNS is een wetenschappelijk onderbouwde methodiek, die gebaseerd is op vier duurzaamheids principes. De theorie hierover is na te lezen op www.thenaturalstep.org

Gemeente Utrecht

Dat we doorgaan dat te vragen, met name bij projecten > 6 maanden en groter dan 5 ton in omvang.

Gemeente Den Haag

Inzet CO₂-Prestatieladder is onderdeel van het CO₂-reductiebeleid gemeente Den Haag.

Gemeente Eindhoven

Eindhoven heeft geen beleid geformuleerd specifiek omtrent de inzet van de CO₂-Prestatieladder. Wij willen de CO₂ besparing niet met één bepaald instrument opleggen, maar juist bedrijven zelf laten aantonen hoe zij de milieubelasting in kaart te brengen en welke methodieken zij ontwikkelen voor reductie / compensatie. Hier hebben wij WEL specifiek beleid voor geformuleerd, zie vraag 10.

De gemeente Eindhoven werkt volgens de methodiek van The Natural Step (TNS). Hierover is wel beleid geformuleerd. De CO₂-Prestatieladder past in deze methodiek, maar de methodiek van TNS is breder. TNS is een wetenschappelijk onderbouwde methodiek, die gebaseerd is op vier duurzaamheids principes. Hierbinnen kijken wij naar CO₂ besparing via hergebruik van materialen, tijdens het bouwproces en in de gebruiksfase.

21. Zo nee, waarom niet?

Gemeente Nijmegen

De CO₂-Prestatieladder is te complex voor vele bedrijven. Het is alleen een tool voor grote, landelijk opererende bedrijven. Voor de lokale, kleine MKB bedrijven is het te veel werk. Nijmegen heeft daarom een Nijmeegse Duurzaamheidsladder voor lokale MKB bedrijven ontwikkeld en past deze toe. Dit is een eenvoudige CO₂-Prestatieladder.

Gemeente Haarlem

Zo specifiek maken we ons beleid niet, daarin zeggen we dat we met instrumenten aan de slag gaan, CO₂-Prestatieladder is er een van: We willen en mogen andere instrumenten niet uitsluiten.

Gemeente Almere

Nog in de verkennende fase.

22. Wat vindt u van de CO₂-Prestatieladder?

Gemeente Eindhoven

Zie vraag 9. De CO₂-Prestatieladder is een (overigens uitstekend) middel, maar geen doel op zich.

Gemeente Rotterdam

Goed instrument, maar selectief toepasbaar, niveau 2 en 3 vragen nogal wat van de leverancier, niet ieder is daartoe in staat, met name voor MKB is dat lastig (in relatie tot omvang/omzet), zie ook vraag 7, om MKB een kans te geven gebruiken we aanvullend de milieubarometer van Stimular.

Gemeente Utrecht

Concept is mooi en goed bedacht. Leidt tot kostenreductie bij aannemer en CO₂ reductie. Ik vind het wel jammer dat certificering geld kost voor de aannemers, en dat de CO₂ winst niet perse ten gunste komt van ons aanbesteedde project. Ook jammer dat veel aannemers al op niveau 3 zitten en daardoor weinig onderscheidend zijn.

Gemeente Den Haag

Bij gebrek aan deugdelijk toetsingskader voor projecten, bv. om van een/ bij een brug de CO₂ ervan te kunnen vaststellen, valt men terug op de prestatieladder en wordt deze soms gebruikt als gunningscriterium richting het bedrijf. Dat is onwenselijk en de wens is om een manier vast te stellen voor de 'CO₂-waarde' van een project.

Gemeente Tilburg

Toepasbaar bij werken waar daadwerkelijk een besparing van CO₂ uitstoot gereduceerd kan worden. (groot grondverzet, veel vervoer)

Gemeente Nijmegen

Voor kleine MKB bedrijven is het een gedrocht.

Gemeente Haarlem

Tot nu toe zie ik wel toegevoegde waarde, maar de tijd zal leren hoeveel het echt gaat betekenen. Overigens zie ik de CO₂-Prestatieladder, als het om GWW gaat, meer in lijn van Omgevingswijzer, Ambitieweb en DUBO calc. De kunst wordt om de bedrijven die de CO₂-Prestatieladder voeren, het niet alleen een papieren tijger laten zijn, maar ook echt in hun projecten gaan uitvoeren.

Gemeente Almere

Voor grote werken kan het een uitkomst zijn. Voor Plan Duin bijv. heeft het gewerkt.

23. Voor zover uw gemeente nog niet meedoet, wilt u in 2015 alsnog aanhaken bij de Green Deal circulair inkopen?

24. Zo nee, waarom niet?

Gemeente Eindhoven

Wij moeten ons nog verdiepen in deze Green Deal en de wijze hoe wij daarin (kunnen) acteren. Deze vraag zal meegenomen worden in de planvorming voor duurzaam inkopen binnen de nieuwe inkooporganisatie. Overigens is het wel zo dat wij als gemeente Eindhoven met onze methodiek van The Natural Step al de nodige zaken doen die zondermeer onder de green deals passen. Wij zullen in de nieuwe inkooporganisatie moeten kijken wat wij verder met de green deals gaan doen. Er is wel enige scepsis bij de inkoopadviseurs of de convenanten niet teveel een 'lege huls' zijn. Hier kun je enerzijds veel kanten op, maar het kan ook afleiden van of onvoldoende bijdragen aan een actiegerichte implementatie van duurzaamheid in onze projecten.

Gemeente Groningen

Er wordt wel gekeken naar circulair inkopen, maar los van de Green Deal.

Gemeente Utrecht

We zijn een van de eerste ondertekenaars. Dus we doen al mee. Sterker nog, we gaan voor 10% circulair inkoopvolume in 2020.

Gemeente Nijmegen

Onbekend.

25. Is uw gemeente bekend met de Aanpak of Green Deal Duurzaam GWW? Zo ja, past u hem toe? Indien ja, hoe?

Gemeente Eindhoven

Onlangs is de gemeente Eindhoven lid geworden van de werkgroep voor gemeenten voor het verduurzamen van tenders voor werken met de aanpak Duurzaam GWW. Deze wordt aangestuurd door de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO.nl). Onlangs is van start gegaan met het samen ontwikkelen van duurzame bestekken.

Gemeente Rotterdam

Bijv. bij beton, in volume behoorlijk, wordt nagegaan of alternatieve bindmiddelen toepasbaar zijn

Gemeente Utrecht

We hebben en gaan de Green Deal niet tekenen. We kennen alle vier de tools goede en passen die al op enkele projecten toe.

Gemeente Den Haag

Door er ervaring mee op te doen in een pilot voor een kunststofbrug.

Gemeente Haarlem

De aanpak duurzaam GWW wordt nog niet toegepast, maar zal dit jaar wel in pilotvorm worden toegepast op een aantal projecten. Wij zijn al heel ver in onze orientatie op de aanpak Duurzaam GWW.

Gemeente Almere

Verbreding A6 en Verdubbeling Stedendreef.

27. Indien nee, waarom niet?

Gemeente Tilburg

Heeft betrekking op de Rijksoverheid.

Gemeente Nijmegen

Bij de Green Deal GWW wordt ook de CO₂-Prestatieladder toegepast.

28. Zo nee, bent u van plan in 2015 te gaan aanhaken?

29. Participeert uw gemeente in andere Green Deals (bijv. Groen Gas, Elektrisch Rijden) of (inkoop)convenanten ?

Gemeente Eindhoven

De gemeente Eindhoven participeert dan wel zelf, dan wel in samenwerking of via de Provincie. In enkele landelijke Green Deals t.a.v. duurzame mobiliteit en elektrisch rijden.

Gemeente Den Haag

De gemeente onderschrijft óók het Manifest Professioneel duurzaam inkopen. Hierdoor is duurzaam inkopen in Den Haag een eigen gemeentelijke proces met eigen prioriteiten. Den Haag legt de nadruk op CO₂-reductie en social return. Dat eist een strak inrichten van duurzaam intern opdrachtgeverschap. Een stevige interne keten van beleid/project en uitvoering is randvoorwaarde voor succesvol duurzaam inkopen.

30. 100% duurzaam inkopen conform minimum criteria

Gemeente Nijmegen

Het percentage duurzaam inkopen in 2014 bij de gemeente Nijmegen betreft 94%.

31. Is informatie over de resultaten van duurzaam inkopen beschikbaar ? (document, website).

Gemeente Rotterdam

Gebruiken de Green Spent Analyse, via website beschikbaar.

Gemeente Eindhoven

Informatie duurzaam inkopen resultaten beschikbaar (document/website):

www.eindhoven.nl

Gemeente Den Haag

Evaluatie duurzaam inkopen, via website te vinden. Evaluatie is door gemeenteraad vastgesteld (DMO Evaluatie duurzaam inkopen 2013, RIS 260908).

Gemeente Almere

Inkoop beleid is beschikbaar via www.almere.nl Duurzaamheidsmeter.

Overige opmerkingen

Gemeente Rotterdam

Ga beter na wanneer er sprake is van duurzaam inkopen, kijk nog eens naar de rapportage van BZK/I&M vorig jaar, behandeld in 2e Kamer.

Aanvullend, de vraag of je voor de volle breedte voor duurzaam inkopen moet gaan of alles

inzetten op zeg de 10 meest effectieve (wanneer maak je op k.t. veel meters)

R'dam heeft met 1,2 miljard inkoop bij 10.000 leveranciers zich tot doel gesteld meters te maken en dat heeft met een dergelijk bereik ook impact.

Neemt waar dat het lijkt alsof het Rijk duurzaam inkopen minder prioriteit geeft, dat is jammer en in zekere zin ook problematisch. Uiteraard is het zo dat we verder zijn, duurzaam denken is breder ingebed in de samenleving, het gaat wel door en bedrijven pakken het op. toch kan het Rijk zijn rol beter spelen door voor betere coördinatie te zorgen en meer samenhang te brengen in duurzaamheidseisen bij inkoop. Voorkom dat 400 gemeenten allemaal (weer) zelf het wiel gaan uitvinden en allemaal verschillende definities en inkoop strategieën rond duurzaam inkopen ontwikkelen. Bepaal voor de meest effectieve domeinen één lijn in niveaus, bv. + en ++. 400 verschillende inkoopstrategieën helpt de leveranciersmarkt niet verder, ze moeten weten waar ze aan toe zijn en wat van ze wordt verwacht, waar ze op moeten investeren.

Voorbeelden waar de gemeente trots op is (zie ook hoofdstuk 2.6):

Gemeente Groningen

Gemeente Groningen heeft duurzaamheid hoog in het vaandel. Recente successen die worden benoemd zijn:

- Fietsstad van het jaar 2x
- Fair Trade Gemeente
- Al groot elektrisch wagenpark
- E-laadpalen
- Groenste Stad 2014
- Subsidie voor Groene Daken
- Nieuw gemeentegebouw ontwikkeld dat 'Energienota Nul' is.

Gemeente Haarlem

Duurzaam inkopen wordt altijd meegenomen bij Europese aanbestedingen (waar relevant), het is een volwaardig onderwerp binnen de inkoop.

Bij de innovatieve Gunnen op Waarde aanbestedingen van het beheer en onderhoud staat duurzaamheid er volwaardig in (CO₂-Prestatieladder was geen gunningscriterium, maar een eis) met nadrukkelijk de eis om een goed plan van aanpak qua duurzaamheid. En dat bij GWW werken, waar het altijd heel lastig is geweest om iets voor elkaar te krijgen.

Men gaat steeds meer inzien, dat het inderdaad

zin heeft duurzaamheid te integreren: TCO, ESCO het zijn termen waar mijn vastgoed en beheer collega's inmiddels al van alles van weten, en ze hebben de bereidheid om hier mee aan de slag te gaan. Het gedachtegoed van duurzaamheid, verweven met bedrijfskundige principes begint aan te slaan.

Een laatste voorbeeld: ons Stadhuis aan de Grote Markt wordt nu gestookt met biomassa, dit terwijl dit een behoorlijk meer investering was, maar de verwachting is dat deze investering zich snel terugverdient en het past binnen het klimaatbeleid.

Gemeente Utrecht

We gaan straatmeubilair voor park Amelisweerd circulair inkopen; Rietveld school circulair slopen. We onderzoeken of we gerecycled kantoorpapier kunnen inkopen.

Gemeente Den Haag

Duurzaam inkopen is echt ingesloten in het denken bij de gemeente Den Haag. Op tal van terreinen is het niet meer de vraag of we aan duurzaam inkopen doen. De vraag is steeds vaker of we niet meer kunnen doen en dat is leuk. Het goed kunnen toepassen van de criteriadocumenten is een randvoorwaarde.

Door overheveling van het beheer van de criteriadocumenten van het ministerie van I&M naar BZK en VNG/IPO/UvW is de kwaliteit van de criteriadocumenten echter niet langer geborgd. De bruikbaarheid zal naar verwachting wegens de veroudering, beperkte toepasbaarheid in de praktijk (zie bijvoorbeeld bij catering) en gebrekkige legitimatie afnemen. Een landelijke en onafhankelijke kwaliteitstoets is gewenst en voorkomt veel discussie.

Gemeente Tilburg

Succesvol afgeronde aanbestedingstrajecten waarbij zowel milieu als SROI criteria zijn toegepast:

- Dienstverlening ESF.
- Verkeersregelkundige Ondersteuning.

Gemeente Nijmegen

- Nijmeegse duurzaamheidsladder in samenwerking met lokaal bedrijfsleven; MKB milieuvriendelijk inkopen.
- Aanbesteding Nijmeegse stadsbrug.
- Huidig onderzoek naar Nijmegen als Fair Trade gemeente.

Gemeente Almere

Trots op C2C tapijt in het hele stadhuis. Op de

Steiger zijn we bezig met een upcycleperron (er komen kleine winkeltjes op de Steiger die afval gaan hergebruiken).

EZ is druk bezig om van het overschot aan waterplanten uit Almere (print) papier te gaan maken.

Gemeente Eindhoven

Als eerste gemeente van Nederland heeft Eindhoven een Europese aanbesteding gedaan met opname van **sociale voorwaarden**. Resultaat: concrete afspraken met de telefonie-leveranciers over het opstellen van een MVO-beleid, Code of Conduct, transparante rapportage en het aangaan van een dialoog met toeleveranciers uit de keten. Een ander voorbeeld is het **project slim verduurzamen gemeente gebouwen (SPEA project)**. De gemeente Eindhoven gaat haar gemeentegebouwen slim verduurzamen. In dit innovatieve aanbestedingsproces zetten marktpartijen hun expertise in om samen te komen tot het beste plan voor de langere termijn. Ook bij de verhuizing richting het NRE-gebouw in 2013 speelde duurzaamheid een belangrijke rol, bijvoorbeeld door het hergebruiken van kantoorinrichting. Tenslotte het voorbeeld van **duurzame nieuwbouw Fontys Sporthogeschool**.

Het in 2012 geopende gebouw beschikt over een duurzaam energiesysteem waardoor het grotendeels in de eigen energiebehoefte voorziet. Elektriciteit wordt geleverd door PV-cellen die geïntegreerd zijn in de dakbedekking van de sportzalen. Zonnecollectoren op de overige daken verwarmen het water in het gebouw.

Bijlage

2.

Toelichting antwoorden van provincies per vraag

1 Duurzaam+ inkopen/aanbesteden is meer dan inkopen volgens verplichte minimumnormen voor duurzaam inkopen. Is uw beleid zoveel mogelijk duurzaam+in te kopen, of bent u bereid dit beleid in te voeren?

Provincie Limburg

Actuele praktijkvoorbeelden van duurzaam inkopen door de Provincie Limburg:

1. We hebben een C2C kringloopconcept in die zin dat gelijke hoeveelheid oud kantoorpapier wordt aangeboden aan papierfabriek Van Houtum die hier toiletpapier en handdoekjes van maakt, die wij – via de dienstverlener voor schoonmaak – weer inkopen en gebruiken.
2. Koffieautomaten: 100% biologische koffie.
3. Catering: 40% biologisch assortiment.
4. Elektriciteit: elektra en gas 100% groen. Elektra middels aanschaf garantiecertificaten.
5. Postbezorging: 100% voorbehouden aan SROI.
6. Onderhoud groenvoorzieningen: 100% voorbehouden aan SROI.
7. Kleurpapier en zwart-wit papier volledig FSC.

8. Aanbesteding verduurzaming government (dit jaar op te pakken).

Provincie Noord-Holland

De provincie hanteert als basis inkoopbeleid het realiseren van de norm DI '100%' in 2015 voor de door Agentschap NL gedefinieerde productcategorieën. Afwijken is toegestaan mits gemotiveerd (pas-toe-leg-uit). Daar waar mogelijk en relevant kan een hoger ambitieniveau worden toegepast, tenzij dit leidt tot een onevenredig hogere prijs.

2. Uw Provincie hanteert criteria voor duurzaam inkopen door ze concreet en transparant mee te wegen in alle aanbestedingstrajecten.

Provincie Limburg

We nemen ze in de meeste gevallen mee als eis.

Provincie Noord- Holland

De provincie hanteert ja, tenzij (zie vraag 1), en EMVI: ja, tenzij. Per aanbesteding wordt eerst de afweging gemaakt of duurzaamheidscriteria voor de in te kopen productgroep passend is bij het voorwerp van de opdracht overeen-

komstig de Europese aanbestedingswet- en regelgeving.

3. Goedkoop is vaak duurkoop. Uw Provincie past bij aanbestedingen consequent de principes toe van Total Cost of Ownership en EMVI voor milieu.

Provincie Noord- Brabant

Waar mogelijk het toepassen van Total Cost of Ownership (TCO-benadering).

Provincie Noord-Holland

De provincie hanteert consequent ja, tenzij. Conform onze beleidslijn zie vraag 1.

4. Wil uw Provincie in toekomstig beleid voor de hoogste kwaliteit en duurzaamheid kiezen bij aanbestedingen d.m.v. uitgaan van een vast budget? (bijv. Gunnen op waarde, Winnen op waarde).

Provincie Gelderland

Ja, vanaf 2015. Best Value Procurement (uitgaan van vast budget) zal vanaf 2015 plaatsvinden. Dit zal gebeuren bij aanbestedingen waarbij dit effect zal hebben. Gunnen op waarde of Winnen op waarde is wat anders. Hierbij

werkt men met een virtuele korting, bijv. bij de CO₂-Prestatieladder.

Provincie Zuid-Holland

Steeds meer wordt voor een vast budget gekozen bij aanbestedingen, denk aan BVP-aanbestedingen. Tevens hanteren we steeds vaker gunnen op waarde als EMVI-methode. Deze ontwikkelingen zijn we voornamelijk toe gaan passen na vaststelling van het huidige inkoopbeleid (juli 2013). In de volgende versie van het inkoopbeleid zullen we dit meenemen.

Provincie Groningen

De provincie heeft een vast budget om leveranciers te laten concurreren op de hoogste kwaliteit, wat niet per se hetzelfde is als de hoogste duurzaamheid. Er wordt gekozen op de beste verhouding tussen kwaliteit, prijs en duurzaamheid.

Provincie Limburg

Weten wij nog niet.

Provincie Noord-Holland

De provincie hanteert ja, tenzij, zie vraag 1. Indien passend bij het inkoopvraagstuk past de provincie EMVI methodieken als best value of

gunnen op waarde toe. Duurzaamheid is daarbij geen vast gunningscriterium, per aanbesteding wordt het ambitieniveau afgewogen tegenover rechtmatigheid en doelmatigheid. Uw link naar uitgaan van een vast budget in geval van het toepassen van Gunnen op Waarde is niet duidelijk. Uitgaande van EMVI / Gunnen op Waarde geldt, dat de beste prijs/kwaliteit verhouding doorslaggevend is.

Provincie Groningen

Gunnen op Waarde is bekend, maar Winnen op Waarde niet.

5. Waar relevant verlangt uw Provincie van leveranciers dat ze zich inzetten voor betere internationale arbeidsvoorwaarden (tegen kinderarbeid en hongerlonen). Bijv. door aan te sluiten bij een erkend keten-initiatief.

Provincie Limburg

Bij koffieautomaten hebben we fair trade toegepast. Bij dienstkleding hebben we kinderarbeid nadrukkelijk uitgesloten. Beleid SSC CF aangepast. Boete clause bij aanbestedingen bij het niet betalen van CAO-cf.

Provincie Noord-Holland

De provincie hanteert de algemene inkoopvoorwaarden van 10 provincies (zgn. AIV P10). In algemene zin zijn dergelijke sociale voorwaarden in dit document geborgd in overeenstemming met de huidige Nederlandse wetgeving. Samen met andere overheden wordt op Rijksniveau, onder leiding van brancheorganisatie NEVI, gewerkt aan het vaststellen van sociale voorwaarden op een wereldwijde standaard (ISO norm).

- 7. Uw Provincie geeft expliciet in haar duurzaam inkoopbeleid aan om waar mogelijk kansen te scheppen voor lokale- en regionale ondernemers.**

Provincie Limburg

Bij bouwprojecten vanuit facilitair is het antwoord ja. Bij het facilitaire contract onderhoud groenvoorzieningen is het gebruik niet aan de orde.

Provincie Noord-Holland

De provincie hanteert in haar inkoopbeleid het stimuleren van MKB als algemene doelstelling, (inter-)nationaal. Dit is in het inkoopbeleid niet afgebakend tot het gebied van de provincie

omdat dit strijdig kan zijn met de Europese wet- en regelgeving. Opdrachten van de provincie kunnen het lokale belang overstijgen.

Provincie Gelderland

Ja, expliciet voor MKB.

Provincie Zeeland

In de praktijk blijkt dat lokale en regionale ondernemers veelvuldig opdrachten verwerven.

- 8. Uw Provincie voldoet aan de ambitie van 5% social return per aanbesteding (bij aanbestedingen boven de 250.000 euro) of past de Prestatieladder Socialer Ondernemen (PSO) toe.**

Provincie Limburg

Hierbij moet worden opgemerkt dat aanbestedingen van >207 k€, deze openbaar en Europees moeten worden aanbesteed.

Provincie Noord-Brabant

Met opdrachtnemers overeen te komen dat 5 % van de aanneemsom door de opdrachtnemer moet worden besteed aan het inzetten van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt (de zogenaamde 5%-regeling).

Provincie Noord-Holland

De provincie voert momenteel in opdracht van haar provinciale staten (PS) een pilot uit van drie Europese aanbestedingen met Social return (SR) als bijzondere contractvoorwaarde (gunningseis). Het resultaat van deze pilot wordt in 2015 door PS geëvalueerd om te bepalen of en zo ja op welke wijze SR vast onderdeel kan worden van het provinciale inkoopbeleid.

Provincie Gelderland

Ja, het huidige beleid wordt als eis gesteld. In de schoonmaak (soms 15% ROI) en catering is dat makkelijker te realiseren dan bij een advocatenbureau. Vandaar dat bij monitoring de percentages van alle aanbestedingen worden gemiddeld om tot een eind percentage te komen. PSO wordt vanaf 2015 meegenomen. Als gunningscriteria bij meervoudig onderhands aanbesteden (niet bij Europees aanbesteden).

Provincie Groningen

Prestatieladder Socialer Ondernemen is in strijd met Europese aanbestedingen. Er is altijd sprake van 5% of meer sociale return bij arbeidscomponent, soms bij leveringen en niet bij diensten.

Provincie Zuid-Holland

We doen dit niet bij alle aanbestedingen, maar kijken wel per aanbesteding of dit een mogelijkheid is. Zo ja, dan wordt het meegenomen. Het is niet opgenomen in het Inkoopbeleid i.v.m. een mogelijk verdringingseffect. Vanwege de crisis vonden we het ook van belang dat het huidige personeel aan het werk blijft en niet wordt ontslagen om aan de social return norm te voldoen. Er is bovendien veel kritiek op de 5% eis. Daarnaast is het hanteren van de standaard 5%-eis disproportioneel.

9. **44% van aanbesteders en 43% van bedrijven zeggen in enquêtes (Ecorys, 2014) dat duurzaamheidseisen in offertes niet/deels terugkomen in de uitvoering. Is dat in uw organisatie beter?**

Provincie Limburg

Afhankelijk van kapitaalintensiviteit.

Provincie Noord-Holland

Nee, dit is nog niet aantoonbaar te bevestigen of weerleggen. Momenteel wordt door de provincie duurzaam inkopen op centraal niveau standaard toegepast en gemonitord op basis van het toepassen van de duurzaamheidscri-

teria in de offerteaanvragen conform de beleidslijn in vraag 1. Naarmate vaker een hoger ambitieniveau is nagestreefd en gecontracteerd kan in de toekomst de mate van naleving beter concreter) worden gemonitord en vergeleken door de uitvoering van periodieke vendor management onderzoeken.

Provincie Zuid-Holland

In 2011 is er een kritisch Rapport van de Randstedelijke Rekenkamer geweest over duurzaam inkopen bij de prov. Zuid-Holland. Naar aanleiding hiervan hebben we maatregelen doorgevoerd om de monitoring te borgen. Sindsdien kunnen we checken of er duurzaam wordt ingekocht. Bij alle Europese aanbestedingen en raamovereenkomsten is dit het geval. Daarnaast is in de standaardbrieven voor enkelvoudige en meervoudige uitvragen opgenomen dat de minimumeisen van duurzaam inkopen verplicht is. Het gaat hierbij (bij enkelvoudige en meervoudige uitvragen) met name om diensten (inhuur van adviesbureaus). Hiervoor zijn geen duurzaamheidseisen opgesteld. Alle overige inkopen gaan langs inkoop. Voor het aanbesteden van werken gaan alleen de enkelvoudige uitvragen (< €100.0000) niet langs inkoop. Deze komen echter amper voor

(hooguit 1-2 per jaar). Over deze enkelvoudige uitvragen hebben we geen 100% beeld. Dit wordt in 2015 een speerpunt, zodat we een waterdicht monitoringssysteem zullen hebben.

10. **Kunt u een of twee voorbeelden geven van een niet-duurzaam ingekocht product of aanbestede dienst met een groot inkoopvolume? (incl. schatting totaal bedrag in euro per jaar; zie ook hoofdstuk 2.5).**

Provincie Drenthe

Is niet aan te geven.

Provincie Noord-Holland

Zie vraag 1: de provincie hanteert ja, tenzij, ongeacht inkoopvolume. Indien wordt afgeweken is dit gemotiveerd op basis van kosten-baten afweging. Bij Europese aanbestedingen (grotere inkoopvolumes) is uitgangspunt dat tenminste de duurzaamheidscriteria van v/h AgentschapNL worden toegepast als minimumeis in de offerteaanvraag. Sinds de monitoring in 2013 is gestart is van deze beleidslijn zelden afgeweken. Een gemotiveerde afwijking komt bijvoorbeeld voor bij een (restant)

meerwerkopdracht van een overeenkomst die enige jaren geleden is afgesloten, toen duurzaamheid nog geen vast element in de offerteaanvraag was.

Provincie Groningen

1. sector dienstverlening t.w.v. grofweg 2 miljoen. Dit omdat het onmogelijk is duurzaamheid een plek te geven op kleine dienstverlenende vragen die veelal via internet worden afgehandeld (bijv.: een ingenieur bekijkt via de mail enkele tekeningen)
2. inhuur van personeel, schatting 25 miljoen euro per jaar.

Provincie Gelderland

Nee, niet-duurzaam ingekocht zal niet veel zijn. Maximaal 17%.

11. **Uw Provincie koopt voor haar eigen gebruik 100% groene stroom in (verlichting, gebouwen et cetera), waarbij is gewaarborgd dat de duurzame stroom in Nederland is opgewekt.**

Provincie Drenthe

De energie wordt gecompenseerd (dat wordt alle duurzame energie). De compensatie is niet afkomstig uit Nederland.

Elektra = waterkracht uit Scandinavië
Gas wordt gecompenseerd middels Hydro run off river project in India.

Provincie Limburg

We kopen groene stroom niet in directe zin in, maar vergroenen de ingekochte stroom middels het separaat inkopen van garanties van oorsprong. Die zijn op dit moment afkomstig van Limburgse varkensmestbedrijven.

Provincie Gelderland

Ja. Criteria van RVO worden gehanteerd. Daar staat niet in dat de stroom in Nederland duurzaam dient te zijn opgewekt.

- 12/13. **Uw Provincie zorgt ervoor dat er een breed assortiment duurzame producten wordt aangeboden in de kantine en/of de catering bij gelegenheden. Zo ja, voert uw gemeente/provincie meer dan 40% biologische catering?**

Provincie Limburg

De cateraar voert een 40% biologisch assortiment.

14. **Bij aanschaf van bedrijfsauto's speelt**

duurzaamheid een belangrijke rol en wordt uitgegaan van auto's met minimaal een A of B label en waar mogelijk wordt gereden op groen gas of elektrisch.

Provincie Limburg

Ja, criteria duurzaam inkopen toegepast in huidig contract en ook nu weer meegenomen in nieuwe aanbesteding lease wagenpark. We streven naar auto's met label A of B. eind januari 2015 start een proef met 5 elektrische auto's. Specifiek opgemerkt dat aardgas rijden gezien actieradius minder interessant is voor ons. Overigens hebben we wel een bestelbus op aardgas rondrijden.

Provincie Noord-Holland

Uw vraag kan niet met Ja of Nee worden beantwoord. De huidige raamovereenkomst met onze leasemaatschappij is aanbesteed met toepassing van de duurzaamheidcriteria van van AgentschapNL. Conform contractvoorwaarden is de leasemaatschappij gehouden om per aanvraag drie offertes van voertuigen aan te bieden aan de aanvrager. De aanvrager kan daarbij eigen afwegingen maken in kosten versus kwaliteitscriteria, waaronder een duurzaamheid label boven het gecontracteer-

de minimumniveau. In ons huidige wagenpark wordt op beperkte schaal geëxperimenteerd met groen gas en elektrisch rijden.

Provincie Gelderland

Ja/ nee. De nieuwste contracten voldoen daar wel aan. De oude contracten niet.

15. Uw Provincie let expliciet op duurzaamheid/MVO-prestaties bij het aangaan of vernieuwen van contracten met financiële dienstverleners (denk aan banken accountants, verzekeringen, etc).

Provincie Limburg

Bij inkooptraject huisbankieren in 2014 zijn geen duurzaamheidseisen gesteld, maar er is wel een gunningcriterium aan de orde geweest t.a.v. hoe de bank MVO invult.

Provincie Noord-Brabant

Artikel 13 Duurzaamheid

Gedeputeerde Staten sluiten uitsluitend een overeenkomst met een financiële instelling, dan wel accepteren deze als tegenpartij in een financiële transactie, indien deze de Principles for Responsible Investment van de United Nations Environment Programme, of vergelijkba-

re verklaringen, heeft ondertekend. (bron: Verordening treasury Noord-Brabant).

Provincie Noord-Holland

Deze diensten vallen buiten de scope van de productgroepen duurzaam inkopen van v/h AgentschapNL (milieu aspecten) en buiten de scope van onze pilot Social Return.

NB: Agentschap NL heeft voor diverse productgroepen die op de Pianoosite vermeld staan geen concrete duurzaamheidscriteria geformuleerd. De duurzaamheids criteriadocumenten passend bij deze productgroepen blijken lege hulzen te zijn en veelal verouderd (2007 of 2008 opgesteld). Dit geldt bijvoorbeeld voor de diensten die u in deze vraag noemt.

Provincie Gelderland

Ja. Pianoo heeft hiervoor flinterdunne criteria. Bijvoorbeeld dat consultants per OV komen en alleen digitaal werken. Duurzaam vermogensbeheer wordt hier niet bedoeld.

16. Uw Provincie hanteert duurzaamheid als belangrijk uitgangspunt bij inkoop en het moderniseren van haar ICT infrastructuur.

Provincie Limburg

Bij ieder ICT inkooptraject wordt bekeken of er criteria voor duurzaam inkopen aan de orde zijn.

Provincie Noord-Holland

Ja, in 2014 heeft de provincie een Europese aanbesteding voor ICT kantoorapparatuur leveringen, beheer en onderhoud uitgevoerd met toepassing van de duurzaamheidscriteria van v/h AgentschapNL als randvoorwaarde (minimumeis). De uitvraag is uitgeschreven volgens de best value methodiek. De inschrijvers is daarbij ruimte geboden om op duurzaamheid een hoger ambitieniveau in te vullen. De mate waarin inschrijvers zich op dit onderdeel hebben willen/kunnen onderscheiden is helaas weinig ambitieus geweest.

Algemeen: als aanbesteder zien wij helaas regelmatig dat marktpartijen (IT, GWW of andere bedrijfstakken) op dit onderwerp zelf ook kansen gedurende de procedure laten liggen om zich op duurzaamheid aspecten significant te kunnen onderscheiden.

Provincie Gelderland

Ja. Eurostar label (energiezuinigheid) wordt gevraagd. ICT wordt uitbesteed. Daarbij worden integrale diensten gevraagd.

CO₂-Prestatieladder

17. Zet uw Provincie de CO₂-Prestatieladder in bij aanbestedingen?

Provincie Noord-Holland

Ja, incidenteel bij werken aanbestedingen. Het is nog geen standaard. Het is een tool waarvan de provincie de bruikbaarheid beter wil kunnen beoordelen door in haar lopende Green Deal GWW pilot trajecten op te nemen en de resultaten daarvan te analyseren.

18. Zo ja, bij welke productgroepen en in welke omvang (in euro)?

Provincie Drenthe

Groenbeheer: 1 miljoen euro per jaar

Provincie Friesland

GWW.

Provincie Noord-Brabant

1 Infra (werken), € n.n.b.

2 bodemsanering chemie-pack, € +/-40 miljoen euro

3 aanbesteding afvoeren afval, € n.n.b.

Provincie Groningen

Werk, 30 - 40 miljoen euro.

Alleen bij onderhandse aanbestedingen, daar CO₂PL in strijd is met de Europese aanbestedingsregels.

Provincie Zuid-Holland

GWW, 100 – 150 miljoen euro.

Provincie Gelderland

Bij GWW (grond-, water- en wegenbouw). Omvang onbekend. Het betreft wel ca 50% van de inkoop.

19. Heeft u beleid geformuleerd omtrent de inzet van de CO₂-Prestatieladder? Zo ja wat voor beleid?

Provincie Noord-Brabant

Het toepassen van de CO₂-Prestatieladder bij aanbestedingen van werken. De provincie hecht grote waarde aan een beter milieu en wenst de markt te stimuleren tot CO₂-bewust handelen in de eigen bedrijfsvoering en bij de uitvoering van infrastructurele projecten. Het gaat daarbij met name om energiebesparing, het efficiënt gebruik maken van milieuvriendelijke materialen en het gebruik van duurzame energie.

Provincie Zuid-Holland

Toepassing van CO₂-prestatieladder bij GWW. De provincie Zuid-Holland heeft de green deal Duurzaam GWW ondertekend en dient derhalve de tools uit deze aanpak toe te passen. De CO₂-Prestatieladder is één van de 4 tools.

21. Zo nee, waarom niet?

Provincie Drenthe

De CO₂ ladder is een middel om duurzaamheid in aanbestedingen in te zetten. In Drenthe zijn er veel MKB'ers die niet in het bezit zijn van deze ladder waardoor wij dit op dit moment niet in ons beleid opgenomen hebben. Wij bepalen per aanbesteding op welke manier wij vinden dat duurzaamheid het beste inpasbaar is.

Provincie Groningen

Het is in ontwikkeling.

22. Wat vindt u van de CO₂-Prestatieladder?

Provincie Drenthe

Zie 21, (nog) niet toepasbaar voor alle MKB'ers in Drenthe. Bij grotere aanbestedingen kan dit wel in aanmerking komen.

Provincie Friesland

Achterhaald. Als wordt gekozen voor het gebruik van de CO₂-Prestatieladder voldoen alle partijen hieraan. Het vragen van de ladder heeft geen onderscheidend vermogen.

Provincie Noord-Brabant

Het is een middel, geen doel op zich en hier dient aanbestedende dienst rekening te houden met de verlaging van de administratieve lasten bij de inschrijvers.

Provincie Groningen

Dat kan ik niet beantwoorden, dat is een politiek antwoord.

Provincie Zuid-Holland

Als vertrekpunt is het een goed instrument. Het heeft bewustzijn gestimuleerd, maar is op dit moment niet meer onderscheidend.

Provincie Gelderland

De CO₂-Prestatieladder voldoet. Tot nu toe hanteerde de contractmedewerker GWW een absoluut bedrag als virtuele korting. Voor grote aanbestedingen was dit bedrag beperkt. Er slechts een kleine financiële prikkel van uit.

23. Voor zover uw Provincie nog niet mee-

doet, wilt u in 2015 alsnog aanhaken bij de Green Deal circulair inkopen?

Provincie Drenthe

Provincie doet al mee.

Provincie Limburg

Op de vragen betreffende Green Deal, kon geen antwoord gegeven worden omdat dit op dit moment (nog) geen rol speelt.

Provincie Noord-Holland

De provincie is sinds 2014 deelnemer aan de Green Deal GWW

24. Zo nee, waarom niet?

Provincie Friesland

Hiervoor dient eerst een interne discussie plaats te vinden en een bestuurlijke afweging.

Provincie Gelderland

Eerst dient het integrale kader te werken. Daarna zal men circulair inkopen (Cradle2Cradle) toe passen. Niet alles tegelijk.

25. Is uw Provincie bekend met de Aanpak of Green Deal Duurzaam GWW? Zo ja, past u hem toe? Indien ja, hoe?

Provincie Drenthe

Ondertekend in voorjaar 2014.

Provincie Noord-Holland

Momenteel bevindt de aanpak zich in de pilot fase.

Provincie Zuid-Holland

De aanpak Duurzaam GWW passen wij toe en is uitgangspunt van de raamovereenkomst ingenieursdiensten. Aangezien de PZH geen eigen ingenieursbureau meer heeft, kopen wij deze werkzaamheden in.

De aanpak Duurzaam GWW gaat ervan uit dat we vanaf de ideefase van projecten (planstudie/verkenningen) nadenken over kansen voor duurzaamheid.

De ingenieursbureau zitten aan de voorkant van werken. Vandaar dat we deze aanpak bij de raamovereenkomst ingenieursdiensten als uitgangspunt hebben genomen.

26. Indien ja, hoe?

Provincie Drenthe

Toepassen van de bijbehorende actielijst o.a. bij maaien en snoeien.

Provincie Noord- Brabant

De provincie Noord-Brabant participeert al in de Green Deal.

Provincie Gelderland

Samen met de CO₂-Prestatieladder.

27. Indien nee, waarom niet?

Provincie Friesland

Niet bekend mee.

29. Participeert uw Provincie in andere Green Deals (bijv. Groen Gas, Elektrisch Rijden) of (inkoop)convenanten ?

Provincie Limburg

Wel o.a. elektrisch rijden, maar niet onder Green Deals.

Provincie Noord-Brabant

Vanuit Circulair inkopen (Green Deal)

- Vanuit Huis voor Brabant verbouwing provinciehuis (2014)
- Led-verlichting
- Bureaustoelen
- Levende kruidentuin in het bedrijfsrestaurant

- (2015) zonnepanelen

Provincie Gelderland

Ja. Groen Gas.

30. 100% duurzaam inkopen conform minimum criteria

Provincie Noord-Holland

De monitoring van alle inkopen in 2014 heeft een score van 96% opgeleverd. Voor 2014 is de norm (kpi) 95%. In de afgelopen jaren is de kpi stapsgewijs opgebouwd naar 100% in 2015.

Provincie Noord-Holland.

Provincie Zuid-Holland

We zouden op 100% moeten zitten. Sinds 2011 kopen we immers voor 100% duurzaam in.

Maar aangezien we geen 100% waterdicht zicht hebben op de enkelvoudige uitvragen, kunnen we dit nu nog niet aangeven. Echter deze uitvragen van geringe omvang betreffen inhuur van adviesbureaus. Hiervoor zijn geen duurzaamheidseisen opgesteld. En enkelvoudige werken komen sporadisch voor. Hooguit 2-3 per jaar. Hiervoor dienen de standaardbrieven toegepast te worden voor het uitvragen van een offerte. We kunnen niet 100% ga-

randeren of dit gebeurt.

De monitoring hiervan is in 2015 een speerpunt, zodat we dit eind 2015 wel kunnen garanderen.

Alle andere inkopen zijn ondervangen in raamovereenkomsten. Hiervoor gelden wel minimaal de duurzaamheidseisen.

31 Is informatie over de resultaten van duurzaam inkopen beschikbaar ? (document, website).

Provincie Noord- Holland

Informatie over het provinciale duurzaam inkoopbeleid naar derden is hoofdzakelijk verwerkt in onze standaard offerteaanvragen. In 2015 wordt het opgenomen in de pagina's over het inkoopbeleid op internet. Duurzaam inkopen is een speerpunt in het beleid naast innovatie en MKB.

Provincie Gelderland

Er komt een jaarverslag over 2013. De resultaten over 2013 worden ook opgenomen in het Inkoop Jaarplan 2015. Inclusief een trendanalyse. In februari 2015 komt er een nota Inkoop in Provinciale Staten.

Overige opmerkingen

Provincie Zuid-Holland

De vragen van de enquête sporen niet steeds met de diversiteit van te maken/mogelijke afwegingen in het gehele inkoopproces.

Het is verder niet altijd duidelijk wat duurzaamheid is, betekent in de praktijk van de inkoop, het inkoopproces is ook te divers om alles daarbij te vatten. Wens zou zijn om ambietieweb GWW (aanpakduurzaamgww.nl) door te ontwikkelen als standaardafwegingsinstrument/hulpmiddel bij het toetsen van projecten (zie ook vraag 26).

De definitie van duurzaam inkopen (minimaal voldoen aan minimumeisen van de betreffende productgroepen) is in 2010 goed ingebed bij de medewerkers. Daarna zijn ze het toe gaan passen.

Alleen de definitie van 100% duurzaam inkopen is nu niet meer bij alle medewerkers bewust aanwezig. Ze denken daarnaast al wel na over verdere stappen. De term 100% duurzaam inkopen leidt daarom nog steeds tot verwarring. Mensen verwachten er meer van dan slechts de minimumeisen (die slechts wetgeving zijn of soms net iets meer dan wetgeving). De minimumeisen zijn wat dat betreft

niet ambitieus/motiverend. De lat hiervan zou wel omhoog kunnen.

Daarnaast lopen er al veel initiatieven en verkenningen zoals, aanpak duurzaam GWW, bio-based inkopen circulair inkopen.

Als we niet oppassen gaat elke overheid/marktpartij zijn eigen koers bewandelen. Je ziet immers steeds meer adviesbureaus die met hun eigen tool komen (oplossingen voor circulair inkopen, ander instrument naast DuboCaLc, etc). Het zou goed zijn als we weer een gezamenlijke koers afspreken tussen overheid en marktpartijen.

Provincie Zeeland

De Provincie Zeeland kon om diverse redenen niet alle enquête vragen (tijdig) invullen.

De volgende vragen werden wel beantwoord en krijgen de volgende scores:

Vraag 1: score 2 punten (duurzaam + inkopen, streven naar duurzaam mogelijk inkopen)

Vraag 6: score 1 punt (FSC-keurmerk of gelijkwaardig toepassen in projecten)

Vraag 7: score 0 punten

Vraag 8: score 0 punten

Vraag 11: score 0 punten

Vraag 19: score 0 punten

Vraag 23: score 0 punten

Vraag 25: score 1 punt (uitgangspunten Green Deal Duurzaam GWW worden gehanteerd).

Vraag 29: score 1 punt (andere Green Deals)

Indien er bij een antwoord "onduidelijk" staat dan houdt dit in dat de vraagstelling niet door ons kan worden beantwoord omdat de vraag onduidelijk is, zwart/wit gesteld is en de provincie Zeeland hier situationeel mee omgaat. Kortom een generiek antwoord doet geen recht aan de aanpak en werkwijze van duurzaam inkopen. Een laatste reden is dat er (op dit moment) geen of onvoldoende inzicht is hoe decentraal gehandeld wordt door collega's.

Indien er bij een antwoord "onbekend" staat dan is dit decentraal belegd in de organisatie en kunnen wij hier op dit moment geen inzicht in verschaffen.

Voorbeelden waar de provincie trots op is (zie ook hoofdstuk 2.6):

Provincie Friesland

- Circulair inkopen van de inrichting – totale verduurzaming – van het provinciehuis (begeleiding van dit traject heeft plaatsgevonden door Rendemint)

- Gesloten keten van papier gebruik en hergebruik. Van papier naar WC papier
- De provincie hanteert bij infraprojecten de stelregel dat grondstromen zoveel mogelijk worden geminimaliseerd en vrijkomende grond zoveel mogelijk lokaal (binnen het werk) en anders regionaal binnen andere provinciale of gemeentelijke werken worden ingezet. Het was gebruikelijk dat de aannemers zelf voor de aan- en afvoer van grond zorgen, wat leidde tot veel grondtransport, daarmee hoger energieverbruik en CO₂ uitstoot en soms dubbele kosten. Dit omdat de provincie als opdrachtgever voor verschillende projecten voor zowel de afvoer van grond in het ene project als de aanvoer van grond in het andere project moest betalen. Binnen de provincie werkt een nu een coördinator die de overschotten en tekorten aan grond tussen de projecten inventariseert en op elkaar afstemt.

Provincie Zuid-Holland.

De BVP aanbesteding multifunctionals (printers en copiers). Dit is een BVP aanbesteding geweest met circulaire inkoopaspecten alsmede de BVP aanbesteding Energietransitie Fietsverbinding Vlietpolderplein, waarin onder

meer een innovatieve oplossing is gevraagd. Dit is een pilot waarbij Innovatie wordt toegepast. Meer informatie hierover is te vinden op: http://duurzaamgww.nl/wp-content/uploads/2013/02/PrVbEnergietransitie-Fietsverbinding-Vlietpolderplein_def.pdf.

Provincie Utrecht

De wens, en de inspanningen, om t.a.v. duurzaamheid, regionaal een verbindende rol te spelen. Dit ziet op onder meer op ons inkoopbeleid waarin meegedacht is door deelnemers van het samenwerkingsverband 'de Duurzame leverancier' het tot stand komen van een regionale insteek m.b.t. Social Return, het inmiddels bijna bereikt hebben van de status van fair trade provincie, de regionale en landelijke insteek m.b.t. circulair inkopen (gedeelde definitie, gedeelde besteksteksten en beoordelingsmethodiek t.a.v. circulariteit). Ook noemenswaardig is de EBU, de Economic Board Utrecht, waar gezamenlijk door Utrechtse bedrijven, overheden en kennisinstituten gewerkt wordt aan onder meer een groenere en duurzamere provincie.

Provincie Limburg

Contract management wordt steeds vaker ge-

implementeerd. Nu wordt nog na gunning niet altijd gemonitord of er daadwerkelijk wordt gehandeld naar de eisen van de aanbesteding. Dit zal in de toekomst steeds meer het geval zijn.

Provincie Noord-Brabant

BREEAM bij de aanbesteding Huis voor Brabant (verbouwing).

- Duurzame OV
- Deelnemer programma Inkoop Innovatiegericht Inkopen voor bodemsanering Chemie-Pack
- Al sinds 2007 bezig met duurzaam inkopen in de provincie samen met alle andere provincies richting 100% duurzaam inkopen in 2015
- Weg van de toekomst
- MVO bij N261
- Best Value aanpak N279
- Ecologische Verbindingszones Aanleg Ecoducten
- Prestatiecontracten OPC en EPC
- Zelf composteren van swill/gft
- Vele andere aanbestedingen waar duurzaamheid in is meegenomen.

Provincie Noord-Holland

In 2013 is het kantoorgebouw van de provincie in het centrum van Haarlem heropend. In het ontwerp en de herbouw is duurzaamheid op alle fronten een leidend principe geweest met diverse innovatieve toepassingen.

In 2014 is de provincie een Europees openbare aanbesteding gestart voor een nieuwe openbaar vervoerconsessie regio Haarlem-IJmuiden 2016-2025. Gunning vindt plaats op basis van EMVI GOW. Eén van de gunningscriteria is het transitieplan duurzaamheid. Voor inschrijving zijn de inschrijvers uitgenodigd om hun strategie en (innovatieve) aanpak te beschrijven voor het realiseren van een CO₂ neutraal OV ultimo einde concessieperiode en hoe zij deze transitie gaandeweg de concessieperiode vormgeven. Naast CO₂ uitstoot mogen meerdere duurzaamheidseffecten op luchtkwaliteit in ogenschouw worden genomen. In 2015 Q1 wordt bekend aan wie de provincie de concessie gunt. Onder de af te sluiten concessie overeenkomst worden de afspraken van het ingediende transitieplan vastgelegd en gaandeweg de concessieperiode ge-evalueerd.

Provincie Groningen

Provincie is trots op dat zij een voorloper is op het gebied van Social Return.

Provincie Gelderland

Voorbeelden:

- fors aandeel MKB in inkoop, ca 50%
- diverse resultaten Social Return on Investment
- 83% duurzaam inkopen in 2013
- past vanaf 2015 Best Value Procurement toe, waarbij de prijs vooraf wordt vastgezet, bij aanbestedingen waar dit effect zal hebben.

Provincie Zeeland

Provincie Zeeland heeft in 2014 samen met Tebodin en het Centre of Expertise Biobased Economie (CoE BBE) een onderzoek gedaan naar de mogelijkheden van Biobased inkopen. Meer informatie hierover staat in het rapport Biobased inkopen, waarom en hoe doe je dat? <http://www.zeeland.nl/search/zeeland/biobased%20inkopen>

Bijlage

3.

Lokale Duurzaamheidsmeter

2013/2014

Op verzoek van De Groene Zaak is er uit de gemeentelijke Lokale Duurzaamheidsmeter 2013/14 een selectie gemaakt op het thema Duurzaam Inkopen. Zie onderstaande resultaten. De inhoud van de betreffende vragen staan hieronder, evenals de verklaring van de scores. Al deze gemeenten hebben deze vragenlijst ingevuld voor de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2014.

1) Overzicht antwoorden op selectie van vragen uit de Lokale Duurzaamheidsmeter 2013/14 (grootste deelnemende gemeenten)

Gemeente	Provincie	Inwoners	Vraag 2	Vraag 4	Vraag 6	Vraag 7	Vraag 10	Vraag 11	Vraag 16	Vraag 17	Vraag 18	Vraag 19	Vraag 20	Datum gegevens
Alkmaar	Noord-Holland	93.416	1	3	0	2	0	1	1	0	0	3	0	27/2-2014
Almere	Flevoland	185.746	0	0	0	2	1	1	1	0	1	3	0	7/3/2014
Amersfoort	Utrecht	143.212	1	3	0	2	1	1	1	0	1	3	2	27/2/2014
Arnhem	Gelderland	145.574	1	0	2	2	1	1	1	0	1	3	2	25/2/2014
Breda	Noord-Brabant	171.916	1	0	0	2	1	1	1	0	1	3	2	12/11/2013
Eindhoven	Noord-Brabant	212.269	1	3	0	2	1	1	1	1	1	0	2	14/12/2013
Haarlem	Noord-Holland	148.191	1	0	0	0	1	1	1	1	1	0	2	26/8/2013
Heerlen	Limburg	89.356	1	3	0	2	1	1	0	0	0	0	0	11/12/2013
Nijmegen	Gelderland	161.817	1	3	0	2	1	1	0	1	1	3	2	26/11/2013
's-Hertogenbosch	Noord-Brabant	137.775	1	3	2	2	1	1	0	0	1	0	2	20/12/2013
Tilburg	Noord-Brabant	203.464	1	3	0	2	1	1	0	0	0	3	2	13/12/2013
Zoetermeer	Zuid-Holland	120.881	1	0	0	0	1	1	0	0	1	3	2	28/2/2014

2) Overzicht antwoorden op alle vragen van de Lokale Duurzaamheidsmeter 2013/14 thema Duurzaam Inkopen

Gemeente	Provincie	Inwoners	Vraag 1	Vraag 2	Vraag 3	Vraag 4	Vraag 5	Vraag 6	Vraag 7	Vraag 8	Vraag 9	Vraag 10	Vraag 11	Vraag 12	Vraag 13	Vraag 14	Vraag 15	Vraag 16	Vraag 17	Vraag 18	Vraag 19	Vraag 20	Totaal
Alkmaar	Noord-Holland	93.416	2	1	1	3	1	0	2	1	0	0	1	1	1	0	1	1	0	0	3	0	19
Almere	Flevoland	185.746	2	0	1	0	1	0	2	1	1	1	1	1	1	2	1	1	0	1	3	0	20
Amersfoort	Utrecht	143.212	2	1	1	3	1	0	2	1	0	1	1	1	1	2	1	1	0	1	3	2	25
Arnhem	Gelderland	145.574	2	1	1	0	1	2	2	1	1	1	1	1	1	2	1	1	0	1	3	2	25
Breda	Noord-Brabant	171.916	2	1	1	0	1	0	2	1	1	1	1	1	1	2	1	1	0	1	3	2	23
Eindhoven	Noord-Brabant	212.269	2	1	1	3	1	0	2	1	1	1	1	0	1	2	1	1	1	1	0	2	23
Haarlem	Noord-Holland	148.191	2	1	1	0	1	0	0	1	0	1	1	1	1	2	1	1	1	1	0	2	18
Heerlen	Limburg	89.356	0	1	1	3	0	0	2	1	1	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	14
Nijmegen	Gelderland	161.817	2	1	1	3	1	0	2	1	1	1	1	1	1	2	1	0	1	1	3	2	26
s-Hertogenbosch	Noord-Brabant	137.775	2	1	1	3	1	2	2	1	1	1	1	0	1	2	1	0	0	1	0	2	23
Tilburg	Noord-Brabant	203.464	2	1	1	3	1	0	2	1	1	1	1	1	1	2	1	0	0	0	3	2	24
Zoetermeer	Zuid-Holland	120.881	2	1	1	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	2	1	0	0	1	3	2	20

Vragenlijst Lokale Duurzaamheidsmeter 2015/14

Thema Duurzaam inkopen

Elf van de 20 vragen zijn door De Groene Zaak geselecteerd om te gebruiken in het onderzoek naar duurzaam inkopen bij provincies en grote gemeenten.

Het betreft de vragen uit de Lokale Duurzaamheidsmeter met de nummers 2, 4, 6, 7, 10, 11, 16, 17, 18, 19 en 20.

Wat betreft de scores in de Duurzaamheidsmeter is de volgende logica als volgt:

- Formele beleidsambities: waardering van 2 punten
- Uitvoering en resultaten: waardering van 1 punt
- Beleid of inspanningen waar duidelijk een grote ambities uit blijkt om lokaal een extra impuls te geven aan duurzame ontwikkeling: waardering van 3 punten .

Deze scores zijn door De Groene Zaak in het onderzoek overgenomen. Een uitzondering zijn de scores met 3 punten. Deze kregen bij De Groene Zaak 2 punten. Zie verder toelichting bij de bijlage over de methodiek.

Subthema: Duurzaam Inkopen

De overheid is in zijn geheel een invloedrijke marktpartij, jaarlijks wordt voor ongeveer 60 miljard aan producten en diensten ingekocht (ref: rijksoverheid.nl dossier Duurzaam Inkopen). Eenvoudig gezegd betekent duurzaam inkopen dat milieu en mensenrechten uitgangspunt moeten zijn van het inkoopbeleid. Duurzaam Inkopen is met name een uitdaging wanneer producten onderdeel zijn van internationale handelsketens, denk aan hout, natuursteen, ict of bedrijfskleding. In dit kader aansluiting bij keteninitiatieven voor het verduurzamen van internationale handel van belang.

Zie voor meer informatie: www.pianoo.nl, www.nevi.nl, www.duurzamebedrijfvoering-overheden.nl

(Zie eveneens ISO 26000 – thema eerlijk zakendoen, onderwerp 4: het bevorderen van maatschappelijk verantwoordelijkheid in de waardeketen.)

Vraag	Toelichting	Antwoord	Score
1 Uw gemeente heeft formeel vastgelegd dat duurzaamheid het uitgangspunt is van haar inkoopbeleid	(Vraag 3 lijst Profit 2009) In 2007 is via het klimaatakkoord afgesproken dat gemeenten streven naar 100% duurzaam inkopen in 2015.	Ja / Nee	2
2 Uw gemeente hanteert criteria voor duurzaam inkopen door ze concreet en transparant mee te wegen in alle aanbestedingstrajecten .	(vraag 5 lijst Profit 2009) Dit betekent dat als een inkoper van de gemeente een offerte aanvraagt bij verschillende partijen hierin systematisch duidelijk wordt aangegeven dat en op welke wijze duurzaamheidscriteria mee zullen wegen in de selectieprocedure.	Ja / Nee	1
3 Uw gemeente hanteert de criteria voor duurzaam inkopen voor zowel primaire als secundaire inkopen .	(vraag 6 lijst Profit 2009) De primaire inkopen zijn zaken als stoeptegels, verkeerslichten, plantmateriaal, et cetera. Zaken die veelal in grote hoeveelheden worden ingekocht en vaak zijn uitbesteed aan onderaannemers. Secundaire inkopen zijn zaken die facilitair zijn aan het functioneren van het gemeentelijk apparaat. De koffiemachine, de inrichting van het gemeentehuis, en dergelijke. Hier zijn vaak verschillende inkopers actief.	Ja / Nee	1
4 Goedkoop is vaak duurkoop. Uw gemeente past bij aanbestedingen consequent de principes toe van Total Cost of Ownership en EMVI (i.p.v. laagste prijs).	(aanpassing vraag 7 lijst Profit 2009) Wettelijk de overheid bij aanbestedingen twee gunningscriteria hanteren: laagste prijs of EMVI. EMVI = Economisch Meest Voordelige Inschrijving : naast prijs worden ook andere, kwalitatieve criteria zoals duurzaamheidsaspecten in de beoordeling meegewogen. Total Cost of Ownership : de kosten van de totale levensduur van producten, diensten en werken	Ja / Nee	3
5 De inkopers van uw gemeente hebben kennis van duurzame inkoopprocessen en worden regelmatig bijgeschoold.	(vraag 8 lijst Profit 2009) De VNG, Planoo, NEVI en andere partijen organiseren regelmatig training- en ontmoetingsdagen over duurzaam inkopen.	Ja / Nee	1
6 Uw gemeente vraagt (potentiele) leveranciers expliciet naar de CO₂-footprint of aantoonbare besparing, bijv. ahv de CO ₂ -prestatieladder of het Milieubarometercertificaat.	(Nieuwe vraag) De milieubarometer en CO2-prestatieladder zijn instrumenten om bedrijven die deelnemen aan aanbestedingen te stimuleren tot milieu/CO2-bewust handelen in de eigen bedrijfsvoering en bij de uitvoering van projecten. Zie www.milieubarometer.nl/certificaat en www.co2-prestatieladder.nl	Ja / Nee	2
7 Waar relevant verlangt uw gemeente van leveranciers dat ze zich inzetten voor betere internationale arbeidsvoorwaarden (tegen kinderarbeid en hongerlonen). Bijvoorbeeld door aansluiting te zoeken bij een erkend keten-initiatief.	(Nieuwe vraag) Erkende keteninitiatieven zijn: – Fair Flowers Fair Plants – Fair Wear Foundation – Social Accountability International (SCI) – Max Havelaar keurmerk – Union for Ethical BioTrade– – UTZ Certified Ref. www.rijksoverheid.nl > Duurzaam Inkopen Zie eveneens handleiding ISO 26000, bijlage A (voorbeelden van vrijwillige initiatieven).	Ja / Nee	2
8 Uw gemeente koopt voor haar eigen gebruik 100% groene stroom in (verlichting, gebouwen et cetera).	(vraag 9 lijst Profit 2009) Groene stroom is duurzaam opgewekte elektriciteit. Dat kan zijn met behulp van windenergie, zonne-energie, biomassa-energie, of combinaties daarvan. Meer informatie over de herkomst van (echte)groene stroom kunt u vinden via www.groenestroomjagraag.nl .	Ja / Nee	1
9 Uw gemeente hanteert bij de inkoop van bedrijfskleding milieu- én sociale criteria.	(vraag 10 lijst Profit 2009) Gemeenten kunnen bij een aanbesteding of gunning voor het aanschaffen van bedrijfskleding sociale en milieucriteria in acht nemen.	Ja / Nee	1

	Vraag	Toelichting	Antwoord	Score
10	Bij aanschaf van bedrijfsauto's speelt duurzaamheid een belangrijke rol en wordt uitgegaan van auto's met minimaal een A of B label en waar mogelijk wordt gereden op groen gas of elektrisch.	(aanpassing vraag 11 lijst Profit 2009) Steeds meer gemeenten kiezen voor relatief schone auto's.	Ja / Nee	1
11	Voor eigen projecten is de gemeente verplicht om alleen gebruik te maken van duurzaam geproduceerd hout met het FSC-keurmerk of vergelijkbaar, zowel bij bouwprojecten als bij groenvoorzieningen.	(vraag 12 lijst Profit 2009) FSC en PEFC zijn mondiaal toegepaste certificering systemen. Deze keurmerken garanderen dat het hout afkomstig is uit duurzaam beheerde bossen. Ref: www.inkoopduurzaamhout.nl Uitvoering van dit beleid kan versterkt worden dmv het afsluiten van een FSC-convenant . (www.fsc.nl)	Ja / Nee	1
12	Binnen de gemeente wordt standaard dubbelzijdig geprint en gekopieerd.	(vraag 13 lijst Profit 2009) De milieu én economische winst van dubbelzijdig gebruik van papier spreekt voor zich.	Ja / Nee	1
13	Al het papier dat uw gemeente gebruikt is afkomstig uit duurzame bronnen, dat wil zeggen: – gerecycled papier en niet chloorgebleekt, of – papier met het FSC-keurmerk of vergelijkbaar en niet chloorgebleekt.	(vraag 14 lijst Profit 2009) Gedoeld wordt op papier dat wordt ingekocht om op te printen en te kopiëren én papier voor drukwerk. Naast FSC wordt als vergelijkbaar erkend: PEFC Duitsland of PEFC Finland. Deze kenmerken staan op de pakken papier die de gemeente gebruikt. Deze eisen worden doorgegeven aan drukkers die in opdracht van de gemeente werken.	Ja / Nee	1
14	Uw gemeente is overgestapt of bezig met over te stappen op papierloos vergaderen	(Nieuwe vraag)	Ja / Nee	2
15	In het gemeentehuis wordt fair trade koffie én thee geschonken met keurmerk.	(Vraag 15 lijst Profit 2009) Max Havelaar en Utz certified zijn erkende keurmerken voor fairtrade. Zie www.maxhavelaar.nl en www.utzcertified.org . Organische of biologische koffie en/of thee mag eveneens met ja worden beantwoord.	Ja / Nee	1
16	Uw gemeente zorgt ervoor dat er een breed assortiment duurzame producten wordt aangeboden in de eigen kantine en/of de catering bij speciale gelegenheden.	(vraag 16 lijst Profit 2009) Dit betreft zowel biologische als fairtrade producten betreffen. Biologische of duurzame catering is een groeiende markt. Breed assortiment betekent meer dan 50% van het volume. Gedacht kan worden aan: zuivelproducten, vleeswaren, fruit, graanproducten, wijn, hapjes, chocolade(letters).	Ja / Nee	1
17	Uw gemeente let expliciet op duurzaamheid/MVO-prestaties bij het aangaan of vernieuwen van contracten met financiële dienstverleners (denk aan banken accountants, verzekeringen, e.d).	(Aanpassing vraag 17 lijst Profit 2009) Financiële dienstverleners spelen in toenemende mate in op de vraag naar producten die zowel duurzaam zijn als voldoen aan de wet FIDO. Zie voor meer informatie en inspiratie: www.vbdo.nl en www.eerlijkebankwijzer.nl	Ja / Nee	1
18	Uw gemeente hanteert duurzaamheid als belangrijk uitgangspunt bij inkoop en het moderniseren van haar ICT infrastructuur .	(Nieuwe vraag) Denk aan: energiezuinige apparatuur, virtuele werkplekken, green hosting, mvo-prestaties leveranciers. Ref: www.duurzamebedrijfsvoeringoverheden.nl/activiteiten/automatisering/automatisering.html	Ja / Nee	2
19	Uw gemeente geeft expliciet in haar duurzaam inkoopbeleid aan om waar mogelijk kansen te scheppen voor lokale- en regionale ondernemers .	(Nieuwe vraag) In het gedachtegoed van een meer circulaire economie is zoveel mogelijk lokaal/regionaal aanbesteden een voor de hand liggende stap. Zoekt uw gemeente hiervoor de grenzen op binnen de huidige (Europese) kaders?	Ja / Nee	3
20	Gemeente voldoet aan de ambitie van 5% social return per aanbesteding (bij aanbestedingen boven de € 250.000).	(Nieuwe vraag) Overheden en ondernemers spreken bij een aanbesteding soms af dat ze langdurig werklozen of gehandicapten aan een baan, stage of leerwerkplek gaan helpen. Dit heet 'social return'.	Ja / Nee	2

Vraag	Toelichting	Antwoord	Score
10	Bij aanschaf van bedrijfsauto's speelt duurzaamheid een belangrijke rol en wordt uitgegaan van auto's met minimaal een A of B label en waar mogelijk wordt gereden op groen gas of elektrisch.	(aanpassing vraag 11 lijst Profit 2009) Steeds meer gemeenten kiezen voor relatief schone auto's.	Ja / Nee 1
11	Voor eigen projecten is de gemeente verplicht om alleen gebruik te maken van duurzaam geproduceerd hout met het FSC-keurmerk of vergelijkbaar, zowel bij bouwprojecten als bij groenvoorzieningen.	(vraag 12 lijst Profit 2009) FSC en PEFC zijn mondiaal toegepaste certificering systemen. Deze keurmerken garanderen dat het hout afkomstig is uit duurzaam beheerde bossen. Ref: www.inkoopduurzaamhout.nl Uitvoering van dit beleid kan versterkt worden dmv het afsluiten van een FSC-convenant. (www.fsc.nl)	Ja / Nee 1
12	Binnen de gemeente wordt standaard dubbelzijdig geprint en gekopieerd.	(vraag 13 lijst Profit 2009) De milieu én economische winst van dubbelzijdig gebruik van papier spreekt voor zich.	Ja / Nee 1
13	Al het papier dat uw gemeente gebruikt is afkomstig uit duurzame bronnen, dat wil zeggen: - gerecycled papier en niet chloorgebleekt, of - papier met het FSC-keurmerk of vergelijkbaar en niet chloorgebleekt.	(vraag 14 lijst Profit 2009) Gedoeld wordt op papier dat wordt ingekocht om op te printen en te kopiëren én papier voor drukwerk. Naast FSC wordt als vergelijkbaar erkend: PEFC Duitsland of PEFC Finland. Deze kenmerken staan op de pakken papier die de gemeente gebruikt. Deze eisen worden doorgegeven aan drukkers die in opdracht van de gemeente werken.	Ja / Nee 1
14	Uw gemeente is overgestapt of bezig met over te stappen op papierloos vergaderen	(Nieuwe vraag)	Ja / Nee 2
15	In het gemeentehuis wordt fair trade koffie én thee geschenken met keurmerk.	(Vraag 15 lijst Profit 2009) Max Havelaar en Utz certified zijn erkende keurmerken voor fairtrade. Zie www.maxhavelaar.nl en www.utzcertified.org . Organische of biologische koffie en/of thee mag eveneens met ja worden beantwoord.	Ja / Nee 1
16	Uw gemeente zorgt ervoor dat er een breed assortiment duurzame producten wordt aangeboden in de eigen kantine en/of de catering bij speciale gelegenheden.	(vraag 16 lijst Profit 2009) Dit betreft zowel biologische als fairtrade producten betreffen. Biologische of duurzame catering is een groeiende markt. Breed assortiment betekent meer dan 50% van het volume. Gedacht kan worden aan: zuivelproducten, vleeswaren, fruit, graanproducten, wijn, hapjes, chocolade(letters).	Ja / Nee 1
17	Uw gemeente let expliciet op duurzaamheid/MVO-prestaties bij het aangaan of vernieuwen van contracten met financiële dienstverleners (denk aan banken accountants, verzekeringen, e.d).	(Aanpassing vraag 17 lijst Profit 2009) Financiële dienstverleners spelen in toenemende mate in op de vraag naar producten die zowel duurzaam zijn als voldoen aan de wet FIDO. Zie voor meer informatie en inspiratie: www.vbdo.nl en www.eerlijkebankwijzer.nl	Ja / Nee 1
18	Uw gemeente hanteert duurzaamheid als belangrijk uitgangspunt bij inkoop en het moderniseren van haar ICT infrastructuur.	(Nieuwe vraag) Denk aan: energiezuinige apparatuur, virtuele werkplekken, green hosting, mvo-prestaties leveranciers. Ref: www.duurzamebedrijfsvoeringoverheden.nl/activiteiten/automatisering/automatisering.html	Ja / Nee 2
19	Uw gemeente geeft expliciet in haar duurzaam inkoopbeleid aan om waar mogelijk kansen te scheppen voor lokale- en regionale ondernemers	(Nieuwe vraag) In het gedachtegoed van een meer circulaire economie is zoveel mogelijk lokaal/regionaal aanbesteden een voor de hand liggende stap. Zoekt uw gemeente hiervoor de grenzen op binnen de huidige (Europese) kaders?	Ja / Nee 3
20	Gemeente voldoet aan de ambitie van 5% social return per aanbesteding (bij aanbestedingen boven de € 250.000)	(Nieuwe vraag) Overheden en ondernemers spreken bij een aanbesteding soms af dat ze langdurig werklozen of gehandicapten aan een baan, stage of leerwerkplek gaan helpen. Dit heet 'social return'.	Ja / Nee 2

Vragenlijst Lokale Duurzaamheidsmeter 2013/14

Thema Duurzaam inkopen

Elf van de 20 vragen zijn door De Groene Zaak geselecteerd om te gebruiken in het onderzoek naar duurzaam inkopen bij provincies en grote gemeenten.

Het betreft de vragen uit de Lokale Duurzaamheidsmeter met de nummers 2, 4, 6, 7, 10, 11, 16, 17, 18, 19 en 20.

Wat betreft de scores in de Duurzaamheidsmeter is de volgende logica als volgt:

- Formele beleidsambities: waardering van 2 punten
- Uitvoering en resultaten: waardering van 1 punt
- Beleid of inspanningen waar duidelijk een grote ambities uit blijkt om lokaal een extra impuls te geven aan duurzame ontwikkeling: waardering van 3 punten .

Deze scores zijn door De Groene Zaak in het onderzoek overgenomen. Een uitzondering zijn de scores met 3 punten. Deze kregen bij De Groene Zaak 2 punten. Zie verder toelichting bij de bijlage over de methodiek.

Bijlage

4

Geraadpleegde inkopers bij provincies en gemeenten

Contactpersonen duurzaam inkopen

Gemeenten

Amsterdam	Jeroen van der Waal
Rotterdam	Marcel de Ruiter
	Leon Dijk
Den Haag	Frank Biesta
Utrecht	Thea Smid-Verheul
Almere	Wouter Schrier
	Helen Spierings-Venema
Eindhoven	Sandra Poels
Tilburg	Vincent Simjouw
Breda	Manuel Wiercx
Nijmegen	Bianca Janssen
Groningen	Anke van Duuren
	Gea van de Ploeg
	Kor Sikma
Haarlem	Rudie de Vries

Provincies

N-Holland	Annemarie Weijers
Z-Holland	Karel Schaafsma
	Cindy de Groot
Zeeland	Stefan Boogaard
N-Brabant	Remco de Jong
Limburg	Mevr. M. Porteneers
Gelderland	John van veen
	Natascha Roesink
Overijssel	Maurits Haitsma
Utrecht	Maarten Rauws
	Florien Scager
Flevoland	Kees Kroon
Friesland	Marcel Visser
	Folkert Kuipers
Groningen	Mebus Lolkema
Drenthe	Carel Opten

Contactpersonen Natuur en Milieufederaties

N-Holland	Jos van de Pol
Z-Holland	Jan Kastje
Zeeland	Melissa Ernst
N-Brabant	John Vermeer
Limburg	Gilbert Hellenbrand
	Stefan Lemmens
Gelderland	Maarten Visschers
Overijssel	Loet van der Heijden
Utrecht	Ieke Benschop
Flevoland	Kim Boerboom
	Vera Dam
Friesland	Hans van der Werf
Groningen	Silla Schouwstra
Drenthe	Astrid van der Werf

Bijlage

5

Ranking

Gemiddeld percentage duurzaam inkopen volgens minimumcriteria volgens provincies en gemeenten

Provincies

- 84,5% Gelderland
- 94,5% Utrecht, Noord-Holland, Noord-Brabant, Limburg, Flevoland, Drenthe, Groningen, Friesland, Zuid Holland

Gemeenten

- 84,5% Tilburg, Rotterdam
- 94,5% Utrecht, Den Haag, Eindhoven, Breda, Nijmegen
- 100% Haarlem, Groningen, Almere

In dit hoofdstuk wordt een ranking gegeven van de mate van duurzaam inkopen bij provincies en grote gemeenten, op basis van de gekozen indicatoren.

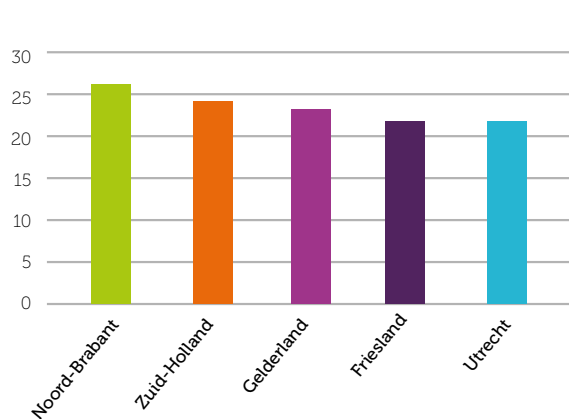
De maximaal haalbare score in de quick scan is 30 punten. Een lage score in deze quick scan wil echter niet per se zeggen dat er niet duurzaam is ingekocht. Op onderdelen van duurzaam inkopen kunnen overheden met een lage score landelijk juist koploper zijn, of op een andere manier actief zijn dan uit de vraagstelling naar voren komt. In de evaluatie zijn volgens De Groene Zaak weliswaar de belangrijkste thema's aan de orde gekomen, maar de evaluatie doet over diverse thema's en indica-

toren geen uitspraak (bijvoorbeeld over kennis en scholing bij inkopers, papier, kleding, openbaar vervoer etc.).

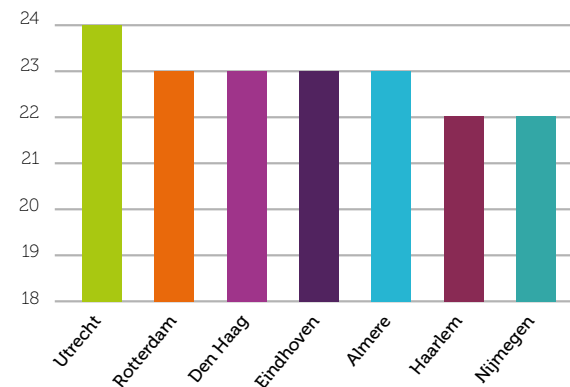
De provincie met de hoogste score in de quick scan is Noord-Brabant (26 punten), op de voet gevolgd door Zuid-Holland en Gelderland. De laagste scores bij de provincies kregen de Flevoland en Drenthe (17 punten).

De gemeente met de hoogste score in de quick scan is Utrecht (24 punten), gevolgd door Rotterdam, Den Haag, Eindhoven en Almere (allen 23 punten). De laagste score bij de gemeenten kregen Breda (16 punten) en Tilburg (18 punten) gevolgd door Groningen (20 punten).

Ranking top 5 provincies 2014

Ranking top 7 gemeenten 2014

Tabel: ranking gemeenten 2015 en score per vraag

	Utrecht	Rotterdam	Den Haag	Eindhoven	Tilburg	Breda	Almere	Nijmegen	Groningen	Haarlem	
Beleid											
Toelichting vragen (1 t/m 12)	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
Beleid	2	0	1	1	1	1	0	1	1	1	
1 Zoveel mogelijk duurzaam+ inkopen > minimumeisen	3	0	2	0	2	2	0	0	2	2	
2 Duurzaam inkopen in alle aanbestedingen	5	2	2	2	2	0	2	2	2	0	
3 Consequent toepassen EMVI voor milieu en TCO principes	6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
5 Betere internationale voorwaarden - erkend keteninitiatief	7	2	2	2	2	2	2	2	2	0	
6 Voor eigen projecten: hout met FSC keurmerk of vergelijkbaar	8	2	2	2	2	0	2	2	0	2	
7 Beleid: kansen scheppen voor lokale/regionale ondernemers	9	2	0	0	0	2	0	2	2	2	
8 Ambitie 5% social return of prestatieladder socialer ondernemen	Eigen inkoop										
9 In praktijk worden duurzaamheidseisen in offertes uitgevoerd	11	1	0	1	1	1	0	0	1	1	
Eigen organisatie	12	1	1	1	1	0	1	1	1	1	
11 100% groene stroom, opgewekt in Nederland	13	1	1	0	1	1	0	1	1	0	
12 Breed assortiment duurzame producten bij catering/gelegenheden	14	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
	15	1	0	1	1	0	1	0	1	1	
	16	1	1	1	1	0	1	1	1	1	
	CO₂-Prestatieladder										
	17	1	1	1	1	0	1	1	0	0	
	18	1	1	1	0	0	0	0	0	0	
	Green Deals										
	23	2	2	2	0	0	0	2	0	0	
	25	0	1	1	1	0	0	1	0	0	
	28	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
	29	1	1	1	1	0	0	1	1	0	
	30	2	1	2	2	1	2	3	2	3	
	scores	24	23	23	23	18	16	23	22	20	22
	Toelichting vragen (zie bijlage 7):										

Tabel: ranking provincies 2014 en scores per vraag

	Utrecht	N-Holland	Z-Holland	N-Brabant	Limburg	Gelderland	Flevoland	Drenthe	Groningen	Friesland	
Beleid											
Toelichting vragen (13 t/m 30)	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
13 Meer dan 40% biologische catering	2	0	0	1	1	1	1	0	0	1	
14 Bedrijfsauto's: minimaal label A/B; liefst groen gas of elektrisch	3	2	2	0	2	2	2	0	0	0	
15 Duurzaamheid/MVO in contracten met financiële dienstverleners	5	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
16 Duurzaamheid bij inkoop/moderniseren van ICT infrastructuur	6	1	1	1	1	1	0	0	1	1	
	7	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
	8	0	0	0	2	2	0	1	2	2	
	9	0	0	0	2	2	0	0	2	2	
Eigen organisatie											
CO₂-Prestatieladder	11	1	1	1	1	0	0	0	0	1	
	12	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
17 CO ₂ -prestatieladder bij aanbestedingen	13	1	1	1	0	0	0	1	1	1	
	14	1	0	1	1	1	1	1	1	1	
	15	1	0	0	1	0	0	0	0	1	
18 Beleid over CO ₂ -prestatieladder	16	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Green Deals											
CO₂-Prestatieladder											
23 Doet mee aan Green Deal Circulair Inkopen (of bereid te doen)	17	1	1	1	1	1	0	1	1	1	
	18	0	0	1	1	0	1	0	0	0	
Green Deals											
25 Past Green Deal Duurzaam GWW toe	23	2	2	2	0	0	2	2	0	0	
28 Bereidheid aan te haken bij Green Deal Duurzaam GWW in 2015	25	1	1	1	0	1	1	1	1	0	
	28	0	0	0	0	1	0	0	0	0	
29 Participatie in andere Green Deals of inkoop convenanten	29	1	0	0	1	0	1	0	0	1	
	30	2	2	2	2	1	2	2	2	2	
	scores	22	19	24	26	21	23	17	17	19	22

Toelichting vragen (zie bijlage 7):

Bijlage

6

Methode

Gekozen is voor een evaluatie van het duurzaam inkopen door provincies en grote gemeenten in de vorm van een quick scan waarbij grote gemeenten en provincies onderling worden vergeleken. Evaluaties, zoals de Transparantie Benchmark van het Ministerie voor Economische Zaken voor grote bedrijven, maken beleid en uitvoering transparant, maken vergelijkingen mogelijk en hebben een stimulerend, competitief effect, zeker als de evaluatie jaarlijks herhaald wordt.

De Groene Zaak heeft in overleg met stakeholders een vragenlijst met 30 vragen opgesteld met indicatoren voor duurzaam inkopen. Deze indicatoren hebben elk een andere wegingsfactor, uitgedrukt in een maximaal aantal punten dat per indicator toegekend kan worden (0, 1 of 2, zie bijlage 7). Het maximale aantal punten in de evaluatie is 30 punten.

Voor elf vragen is gebruik gemaakt van vragen over duurzaam inkopen uit een reeds bestaande evaluatie: de Lokale Duurzaamheidsmeter (2013/2014), zie bijlage 3. Het gaat om de vragen 2, 4, 6, 7, 10, 11, 16, 17, 18, 19 en 20. Niet alle gemeenten hebben echter meegewerkt aan de Lokale Duurzaamheidsmeter. Waar dit wel

het geval was – bij Eindhoven, Tilburg, Breda, Nijmegen en Haarlem – zijn de antwoorden op de elf vragen overgenomen en niet opnieuw gesteld aan deze gemeenten. Ook zijn de wegingsfactoren per vraag overgenomen, afgezien van vraag 4 en 19, waar de maximale score niet drie maar twee punten is.

De Groene Zaak heeft zelf 19 vragen toegevoegd bovenop de elf vragen uit de Lokale Duurzaamheidsmeter. Bij acht vragen konden twee punten toegekend worden, bij 10 vragen 1 punt en bij de laatste vraag over het geschatte percentage duurzaam inkopen konden 1, 2 of 3 punten toegekend worden, afhankelijk van de hoogte van het percentage duurzaam inkopen.

Provincies en gemeenten konden tussen half december 2014 en half januari 2015 de vragenlijsten invullen. De Natuur- en Milieufederaties hebben deze vragen voorgelegd aan de juiste betrokkenen binnen hun eigen provincie en de hierin gelegen grote gemeenten, zie bijlage 4. De antwoorden zijn verstuurd naar De Groene Zaak en door De Groene Zaak verwerkt in een concept-rapport. Dit concept is daarna kort aan de betreffende provincies en gemeenten voorgelegd ter verificatie.

Bijlage

Vragenlijst

Vragen

Nr.	Antwoord	Score bij ja (ja/nee: wis wat niet van toepassing is)
1.	Duurzaam+ inkopen/aanbesteden is meer dan inkopen volgens verplichte minimumnormen voor duurzaam inkopen. Is uw beleid zoveel mogelijk duurzaam+ in te kopen, of bent u bereid dit beleid in te voeren? <i>Toelichting: onder duurzaam+ wordt verstaan: duurzame gunningscriteria, waardegebaseerd inkopen bij vaste prijs, TCO/TCUI, best in class inkopen (bijv. circulair inkopen, biobased/C2C inkopen, bio catering, groene stroom opgewekt in NL), CO2-prestatieladder, innovatiegericht inkopen, inkopen volgens internationale sociale voorwaarden, social return etc).</i>	ja/nee 2
2.	Uw gemeente/provincie hanteert criteria voor duurzaam inkopen door ze concreet en transparant mee te wegen in alle aanbestedingstrajecten.	
3.	Goedkoop is vaak duurkoop. Uw gemeente past bij aanbestedingen consequent de principes toe van Total Cost of Ownership en EMVI voor milieu	ja/nee 2
4.	Wil uw gemeente/provincie in toekomstig beleid voor de hoogste kwaliteit en duurzaamheid kiezen bij aanbestedingen d.m.v. uitgaan van een vast budget (Gunnep op Waarde of Winnen op Waarde)?	ja/nee 2
5.	Waar relevant verlangt uw gemeente/provincie van leveranciers dat ze zich inzetten voor betere internationale arbeidsvoorwaarden (tegen kinderarbeid en hongerlonen). Bijv. door aan te sluiten bij een erkend keten-initiatief.	ja/nee 2
6.	Voor eigen projecten is de gemeente/provincie verplicht om alleen gebruik te maken van duurzaam geproduceerd hout met het FSC-keurmerk of vergelijkbaar, zowel bij bouwprojecten als bij groenvoorzieningen.	ja/nee 1
7.	Uw gemeente/provincie geeft expliciet in haar duurzaam inkoopbeleid aan om waar mogelijk kansen te scheppen voor lokale- en regionale ondernemers.	ja/nee 2
8.	Uw gemeente/provincie voldoet aan de ambitie van 5% social return per aanbesteding (bij aanbestedingen boven de 250.000 euro) of past de Prestatieladder Socialer Ondernemen toe.	ja/nee 2
9.	44% van aanbesteders en 43% van bedrijven zeggen in enquêtes (Ecorys, 2014) dat duurzaamheidseisen in offertes niet/deels terugkomen in de uitvoering. Is dat in uw organisatie beter? (=ja) of vergelijkbaar (= nee)	ja/nee 2
10.	Kunt u een of twee voorbeelden geven van een niet-duurzaam ingekocht product of aanbestede dienst met een groot inkoopvolume? (incl. schatting totaal bedrag in euro per jaar).	

Eigen organisatie

11.	Uw gemeente/provincie koopt voor haar eigen gebruik 100% groene stroom in (verlichting, gebouwen et cetera), waarbij is gewaarborgd dat de duurzame stroom in Nederland is opgewekt.	ja/nee	1
12.	Uw gemeente/provincie zorgt ervoor dat er een breed assortiment duurzame producten wordt aangeboden in de kantine en/of de catering bij gelegenheden.	ja/nee	1
13.	Zo ja, voert uw gemeente/provincie meer dan 40% biologische catering?	ja/nee	1
14.	Bij aanschaf van bedrijfsauto's speelt duurzaamheid een belangrijke rol en wordt uitgegaan van auto's met minimaal een A of B label en waar mogelijk wordt gereden op groen gas of elektrisch.	ja/nee	1
15.	Uw gemeente/provincie let expliciet op duurzaamheid/MVO-prestaties bij het aangaan of vernieuwen van contracten met financiële dienstverleners (denk aan banken accountants, verzekeringen, e.d).	ja/nee	1
16.	Uw gemeente/provincie hanteert duurzaamheid als belangrijk uitgangspunt bij inkoop en het moderniseren van haar ICT infrastructuur.	ja/nee	1

CO2 prestatieladder

17.	Zet uw gemeente /provincie de CO2-Prestatieladder in bij aanbestedingen?	ja/nee	1
18.	Zo ja, bij welke productgroepen? En in welke omvang (in euro)?		
19.	Heeft u beleid geformuleerd omtrent de inzet van de CO2-Prestatieladder?	ja/nee	1
20.	Zo ja wat voor beleid?		
21.	Zo nee, waarom niet?		
22.	Wat vindt u van de CO2-Prestatieladder?		

Green Deals

23.	Voor zover uw gemeente/provincie nog niet meedoet, wilt u in 2015 alsnog aanhaken bij de Green Deal circulair inkopen?	ja/nee	2
24.	Zo nee, waarom niet?		
25.	Is uw gemeente/provincie bekend met de Aanpak of Green Deal Duurzaam GWW? Zo ja, past u hem toe?	ja/nee	1
26.	Indien ja, hoe?		

27. Indien nee, waarom niet?
28. Zo nee, bent u van plan in 2015 te gaan aanhaken? ja/nee 1
29. Participeert uw gemeente/provincie in andere Green Deals (bijv. Groen Gas, Electrisch Rijden) of (inkoop)convenanten ja/nee 1

100% duurzaam inkopen conform minimum criteria

30. Schat u het percentage duurzaam inkopen in 2014 in uw gemeente/provincie
op 80-89%? ja/nee 1
op 90-99% ja/nee 2
op 100% ja/nee 3

Informatie duurzaam inkopen resultaten beschikbaar? (document/website .....)

Overige opmerkingen? Bijv. een voorbeeld waar de provincie/gemeente trots op is?

In Samenwerking met:

